

প্রথম খণ্ড

ভাৰতৰ আঞ্চলিক ভাষাৰ উত্থান আৰু অসমীয়া ভাষা

- প্রথম বিভাগ : ভাৰতৰ আঞ্চলিক ভাষাৰ উত্থান আৰু বিকাশ
দ্বিতীয় বিভাগ : মৌখিক সাহিত্য আৰু লিখিত সাহিত্যৰ ভাষা
তৃতীয় বিভাগ : ভাষা, ধৰ্ম আৰু ৰাজনীতি
চতুৰ্থ বিভাগ : উদ্ভৱকালীন অসমীয়া ভাষা: অনুশাসন
পঞ্চম বিভাগ : উদ্ভৱকালীন অসমীয়া ভাষা: চৰ্যাপদ

প্ৰথম বিভাগ
ভাৰতৰ আঞ্চলিক ভাষাৰ উত্থান আৰু বিকাশ

বিভাগৰ গঠনঃ

- ১.১ ভূমিকা (Introduction)
- ১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ১.৩ সংবিধানৰ অষ্টম অনুসূচীৰ দ্বাৰা স্বীকৃত ভাষা
- ১.৪ ভাৰতৰ উল্লেখযোগ্য ভাষাসমূহৰ এক চমু খতিয়ান
- ১.৫ আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাসমূহৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ
  - ১.৫.১ আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্যভাষাসমূহৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ
  - ১.৫.২ দ্ৰাবিড় গোষ্ঠীৰ আধুনিক ভাৰতীয় ভাষা
- ১.৬ ভাষাৰ লিখিত ৰূপৰ বাবে প্ৰয়োজন লিপি
- ১.৭ মৌখিক আৰু লিখিত ভাষা
- ১.৮ সাৰাংশ (Summing Up)
- ১.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ১.১০ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

১.১ ভূমিকা (Introduction)

সহজ ভাষাত, প্ৰাচীন ভাৰতীয় ভাষাসমূহৰ বিকশিত ৰূপেই হ'ল আধুনিক ভাৰতীয় ভাষা। প্ৰাচীন ভাৰতীয় ভাষাসমূহে এক দীঘলীয়া পৰিক্ৰমাত পৰিৱেশ অনুসৰি, ভিন্ন ৰাজনৈতিক তথা আৰ্থ-সামাজিক পৰিৱেশত আৰু ভাষাৰ লগত ভাষাৰ সংযোগ আৰু সংঘাতৰ ফলত সময়োপযোগীৰূপত বিকশিত হৈ আহিছে। ভাৰতবৰ্ষ বিভিন্ন নৃগোষ্ঠীয় লোকৰ বাসভূমি। পৃথিৱীৰ অন্যতম প্ৰাচীন সভ্যতা সিদ্ধু সভ্যতাৰ পৰা বৰ্তমানলৈ হাজাৰ হাজাৰ বছৰৰ এক ইতিহাস। ভাৰতৰ এই হাজাৰ হাজাৰ বছৰ যোৰা ইতিহাসত বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন নৃগোষ্ঠীৰ প্ৰব্ৰজন ঘটিছে। ভাষাৰ ফালৰপৰাও ভাৰতত প্ৰধানকৈ চাৰিটা ভাষাগোষ্ঠীৰ অৱস্থিতি আছিল। সেই ভাষাগোষ্ঠীকেইটা হ'ল—

- (ক) ইণ্ডো-ইউৰোপীয় ভাষাগোষ্ঠীৰ ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা
- (খ) দ্ৰাবিড়ীয় শাখাৰ ভাষা,
- (গ) অষ্ট্ৰিক গোষ্ঠীৰ অষ্ট্ৰ-এছিয়াটিক শাখাৰ কোল, মুণ্ডা আৰু মনখমেৰ শাখাৰ ভাষা
- (ঘ) চীন-তিব্বতীয় শাখাৰ ভাষা।

আধুনিক ভাৰতীয় ভাষা বুলি কওঁতে আমি এই ভাষাগোষ্ঠীসমূহৰ পৰা বিকাশপ্ৰাপ্ত ভাষাসমূহকে বুজিব লাগিব। কিন্তু উল্লেখযোগ্য কথা হ'ল ভাৰতীয় আৰ্য আৰু দ্ৰাবিড়ীয় পৰিয়ালৰ ভাষাৰ যেনেদৰে এক দীঘলীয়া ইতিহাস আলোচনা কৰিব

পৰা যায়, তেনে এক ইতিহাস অষ্টিক আৰু চীন-তিব্বতীয় ভাষাৰ ক্ষেত্ৰত আলোচনা কৰিব নোৱাৰি। কাৰণ ভাৰতীয় আৰ্য বা দ্ৰাবিড় ভাষাসমূহ বিকাশৰ ধাৰা লিখিত সাহিত্যৰ ভিত্তিত আলোচনা কৰিব পৰা যায়। কিন্তু চীন-তিব্বতীয় ভাষাসমূহৰ এনে লিখিত সাহিত্যৰ অভাৱ হেতুকে, তথ্যৰ অভাৱত বিকাশৰ আলোচনা সম্ভৱ নহয়। অৱশ্যে টাই শাখাৰ অসমত প্ৰাপ্ত ভাষাসমূহ আৰু মেইতেই বা মণিপুৰী ভাষাৰ নিজস্ব লিপি আছিল। কিন্তু আহোম ভাষাক বৰ্তমান কথিত ৰূপত ব্যৱহাৰ কৰা নহয় আৰু অন্যান্য টাই ভাষাসমূহে সংখ্যাত তেনেই নগণ্য হোৱা হেতুকে এই আলোচনাত সামৰি লোৱা হোৱা নাই।

মণিপুৰী বা মেইতেই ভাষাৰ নিজস্ব লিপি আছিল যদিও ঊনবিংশ শতিকাত তেতিয়াৰ মণিপুৰৰ ৰজাই ‘মেইতেই লোন’ সলনি বাংলা লিপি গ্ৰহণ কৰাত তেতিয়াৰ পৰা বাংলা লিপিত মণিপুৰী লিখা হৈ আহিছে। বৰ্তমান সময়ত অৱশ্যে ইয়াক পুনৰুদ্ধাৰৰ চেষ্টা কৰা হৈছে।

১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে—

- ভাৰতৰ সংবিধানৰ অষ্টম অনুসূচীৰ দ্বাৰা স্বীকৃত ভাষাসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব,
- ভাৰতৰ উল্লেখযোগ্য ভাষাসমূহৰ এক চমু খতিয়ান দাঙি ধৰিব পাৰিব,
- আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাসমূহৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশৰ ধাৰা পর্যালোচনা কৰি চাব পাৰিব,
- ভাৰতীয় আঞ্চলিক ভাষাসমূহৰ লিখিত ৰূপৰ বাবে প্ৰয়োজন লিপিৰ পৰিচয় লাভ কৰিব।

১.৩ সংবিধানৰ অষ্টম অনুসূচীৰ দ্বাৰা স্বীকৃত ভাষা

ভাষাৰ ন্যায্যতা তথা পৃষ্ঠপোষকতাৰ বাবে ভাৰতৰ উল্লেখযোগ্য ভাষাসমূহক সংবিধানৰ অষ্টম অনুসূচী (৩৪১)-ৰ দ্বাৰা স্বীকৃত কৰা হৈছে। বৰ্তমান ভাৰতবৰ্ষত ২২ টা ভাষাক এনেদৰে স্বীকৃতি প্ৰদান কৰা হৈছে। সংবিধানৰ দ্বাৰা স্বীকৃত ভাষাকেইটা হৈছে— অসমীয়া, উড়িয়া, উৰ্দু, কানাড়া, কাশ্মীৰী, কোংকনী, গুজৰাটী, ছাওঁতালী, ডোগ্ৰী, তামিল, তেলেগু, নেপালী, পাঞ্জাবী, বড়ো, বাংলা, মালয়ালম, মণিপুৰী, মৈথিলী, মাৰাঠী, সংস্কৃত, সিন্ধী আৰু হিন্দী।

সংবিধানৰ অষ্টম অনুসূচীৰ দ্বাৰা পোন প্ৰথমে ১৪ টা ভাষাক স্বীকৃতি দিয়া হৈছিল যদিও সময়ে সময়ে এই সংখ্যা বৃদ্ধি কৰি থকা হৈছে। এই ২২ টা স্বীকৃত ভাষাৰ ১৫ টাই ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। এই ১৫ টা ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা হ’ল— অসমীয়া, উড়িয়া, উৰ্দু, কাশ্মীৰী, কোংকনী, গুজৰাটী, ডোগ্ৰী, নেপালী, পাঞ্জাবী, বাংলা, মাৰাঠী, মৈথিলী, সংস্কৃত, সিন্ধী আৰু হিন্দী।

সংবিধানৰ অষ্টম অনুসূচীৰ দ্বাৰা স্বীকৃত দ্ৰাবিড় গোষ্ঠীৰ ভাষা হ'ল চাৰিটা—
কানাড়া, তামিল, তেলেগু আৰু মালয়ালম।

সেইদৰে চীন-তিব্বতীয় ভাষাগোষ্ঠীৰ তিব্বত-বৰ্মীয় শাখাৰ বড়ো আৰু মেইতেই বা মণিপুৰী হ'ল সংবিধানৰ দ্বাৰা স্বীকৃত আন দুটা গুৰুত্বপূৰ্ণ ভাষা।

অষ্টিক গোষ্ঠীক প্ৰতিনিধিত্ব কৰা একমাত্ৰ ভাৰতীয় সংবিধানৰ দ্বাৰা স্বীকৃত ভাষা হ'ল চাওঁতালী। এই চাওঁতালী ভাষাই অষ্ট্ৰ-এছিয়াটিকৰ কোল শাখাক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে।

উল্লেখযোগ্য যে, ৰাষ্ট্ৰ ভাষাৰূপে ভাৰতত কোনো ভাষাকে স্বীকৃতি দিয়া নাই। চৰকাৰী ভাষাৰূপে ভাৰতত হিন্দী আৰু ইংৰাজী ভাষাক স্বীকৃতি প্ৰদান কৰা হৈছে। সং বিধানৰ ৩৪৩ নং অনুচ্ছেদত কোৱা হৈছে যে দেৱনাগৰী লিপিৰ হিন্দী ভাষাক চৰকাৰী ভাষাৰ মৰ্যাদা দিয়া হৈছে, কিন্তু ১৯৪৭ চনৰ পৰা ১৫ বছৰলৈ ইংৰাজী ভাষাকো চৰকাৰী ভাষাৰূপে স্বীকৃত দিয়া হ'ল। ইয়াৰ কাৰণ আছিল প্ৰধানকৈ, প্ৰশাসনিক বা ৰাজনৈতিক ক্ষেত্ৰত উপযুক্ত পাৰিভাষিক শব্দ হিন্দী ভাষাত তেতিয়ালৈ তৈয়াৰ কৰা হোৱা নাছিল। ১৯৬৩ চনৰ সংবিধানৰ চৰকাৰী অধিনিয়ম অনুযায়ী হিন্দী ভাষাৰ লগতে ইংৰাজী ভাষাও চৰকাৰী ভাষা হিচাপে ব্যৱহাৰ হৈ থাকিব, যেতিয়ালৈকে এই অধিনিয়মৰ পৰিৱৰ্তন কৰা নহয়। এই অধিনিয়ম অনুসৰি হিন্দী আৰু ইংৰাজী উভয় ভাষা বৰ্তমানতো চৰকাৰী ভাষা হিচাপে মৰ্যাদা লাভ কৰি আছে।

১.৪ ভাৰতৰ উল্লেখযোগ্য ভাষাসমূহৰ এক চমু খতিয়ান

ভাৰতত থকা ভাষাগোষ্ঠীকেইটাৰ ভিতৰত ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ পৰা উদ্ভূত ভাষাসমূহৰ বক্তাৰ সংখ্যা অধিক। তলত ২০১১ চনৰ লোকপিয়ল অনুসৰি আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাসমূহৰ ভাষিক স্থিতি দাঙি ধৰা হ'ল—

ভাষা	বক্তা	শতাংশ (মুঠ জনসংখ্যাৰ)
হিন্দী	৫২৮,৩৪৭,১৯৩	৪৩.৬৩
বাংলা	৯৭,২৩৭,৬৬৯	৮.০৩
মাৰাঠী	৮৩,০২৬,৬৮০	৬.৮৬
গুজৰাটী	৫৫,৪৯২,৫৫৪	৪.৫৮
উৰ্দু	৫০,৭৭২,৬৩১	৪.১৯
উড়িয়া	৩৭,৫২১,৩২৪	৩.১০
পাঞ্জাবী	৩৩,১২৪,৭২৬	২.৭৪
অসমীয়া	১৫,৩১১,৩৫১	১.২৬
মৈথিলী	১৩,৫৮৩,৪৬৪	১.১২
ভীল	১০,৪১৩,৬৩৭	০.৮৬

নেপালী	২,৯২৬,১৬৮	০.২৪
সিন্ধী	২,৭৭২,২৬৪	০.২৩
ডোগ্রী	২,৫৯৬,৭৬৭	০.২১
কোংকনী	২,২৫৬,৫০২	০.১৯

দ্রাবিড় ভাষাগোষ্ঠীৰ উল্লেখনীয় আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাসমূহ আৰু সেইসমূহৰ মুঠ বক্তাৰ সংখ্যা ২০১১ চনৰ তালিকানুসৰি এনেধৰণৰ—

ভাষা	বক্তা	শতাংশ
তেলেগু	৮১,১২৭,৭৪০	৬.৭০
তামিল	৬৯,০২৬,৮৮১	৫.৭০
কানাড়া	৪৩,৭০৬,৫১২	৩.৬১
মালয়ায়লম	৩৪,৮৩৮,৮১৯	২.৮৮
গোণ্ডী	২,৯৮৪,৪৫৩	০.২৫
কুৰুখ	১,৯৮৮,৩৫০	০.১৬
টুলু	১,৮৪৬,৪২৭	০.১৫

অষ্ট্ৰিক ভাষাগোষ্ঠীৰ উল্লেখনীয় ভাষা আৰু সেই ভাষাৰ মুঠ বক্তাৰ সংখ্যা এনেধৰণৰ—

ভাষা	বক্তা	শতাংশ
চাওঁতালী	৭,৩৬৮,১৯২	০.৬১
খাছী	১,৪৩১,৩৪৪	০.১২
মুণ্ডাৰী	১,১২৮,২২৮	০.০৯

চীন-তিব্বতীয় ভাষাগোষ্ঠীৰ চীনেয় আৰু তিব্বত-বৰ্মী —এই দুয়োটা শাখাৰে ভাষা ভাৰতৰ উত্তৰ পূৰ্বাঞ্চলত সৰ্বাধিক পোৱা যায়। ইয়াৰে উত্তৰ অসম আৰু অসম-বৰ্মী শাখাৰ কেইবাটাও ভাষাই ৰোমান, দেৱনাগৰী বা অসমীয়া লিপি গ্ৰহণ কৰি ভাষাক অধিক গ্ৰহণীয় কৰি তুলিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। এনে কেইটামান উল্লেখযোগ্য ভাষা হ'ল—

ভাষা	বক্তা	শতাংশ
মেইতেই	১,৭৬১,০৭৯	০.১৫
বড়ো	১,৪৮২,৯২৯	০.১২
হো	১,০১১,২৯৪	০.০৮
গাৰো	১,১৪৫,৩২৩	০.০৯
ত্ৰিপুৰী বা ককবৰক	১,০১১,২৯৪	০.০৮

চীনেয় শাখাৰ টাই গোষ্ঠীৰ কেইবাটাও ভাষা অসম তথা অৰুণাচল প্ৰদেশত পোৱা যায় যদিও এই ভাষাসমূহৰ বক্তাৰ সংখ্যা যথেষ্ট কম।

১.৫ আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাসমূহৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ

আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাবোৰৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশৰ কাৰণবোৰ সুকীয়া হোৱা হেতুকে ইয়াৰ আলোচনাও সুকীয়া সুকীয়াকৈ কৰা প্ৰয়োজন। প্ৰথমে, ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ পৰা আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ উদ্ভৱৰ পৰিক্ৰমা তলত আলোচনা কৰা হ'ল—

১.৫.১ আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্যভাষাসমূহৰ উত্থান আৰু বিকাশ

ভাষাৰ ধৰ্ম ইয়াৰ পৰিৱৰ্তনশীলতা। সেয়ে ভাষাক বোঁৱতী নদীৰ লগত তুলনা কৰা হয়। নদী গতিশীল। ভাষা সমাজ-সাপেক্ষও। নৃগোষ্ঠীয় সংযোগ-সংঘাত, পাৰিপাৰ্শ্বিক পৰিৱেশ, আৰ্থ-সামাজিক, সাংস্কৃতিক, ৰাজনৈতিক আদি বিভিন্ন কাৰণত ভাষাৰ পৰিৱৰ্তন হয়। উপৰিউক্ত কাৰকসমূহক আকৌ আভ্যন্তৰিক আৰু বাহ্যিক এনেধৰণে ভাগ কৰি আলোচনা কৰিব পাৰি।

ভাষাৰ পৰিৱৰ্তনৰ লগত কিছুমান কাৰক জড়িত হৈ থাকে। এই কাৰক আৰ্থ-সামাজিক, সাংস্কৃতিক, ভৌগোলিক, অৰ্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক, ভাষা-সংযোগ আদি বিভিন্ন হ'ব পাৰে। এনেবোৰ কাৰক সদায় দৃশ্যমান হৈ নাথাকে। কিন্তু পৰিৱৰ্তনৰ আঁৰত থকা কাৰণসমূহক আমি আভ্যন্তৰীণ কাৰক বুলি অভিহিত কৰিব পাৰোঁ। আনহাতে, ভাষাৰ যিবোৰ পৰিৱৰ্তন, সেই পৰিৱৰ্তনক বাহ্যিক পৰিৱৰ্তন বুলিব পাৰোঁ।

আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাবোৰৰ উত্থানৰ কাৰকবোৰ একে নহয়। আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাসমূহৰ উত্থান আৰু বিকাশৰ লগত তিব্বত-বৰ্মীয় বড়ো বা মণিপুৰী ভাষাৰ বা কোল শাখাৰ চাওঁতালী ভাষাৰ উত্থান আৰু বিকাশ একে হ'ব নোৱাৰে। ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা তথা দ্ৰাবিড় ভাষাসমূহত লিখিত সাহিত্যৰ যি ঐতিহ্য আৰু পৰম্পৰা আছে, সেয়া ভাৰতৰ অন্যান্য ভাষাগোষ্ঠীসমূহৰ ভাষাসমূহৰ নাই। সেয়ে, আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাৰ উত্থান আৰু বিকাশ আলোচনা কৰোঁতে এই ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা তথা দ্ৰাবিড় গোষ্ঠীৰ ভাষাসমূহকহে গুৰুত্ব দিয়া হৈছে। অৱশ্যে ঊনবিংশ শতিকাত ভাষাৰ জৰিয়তে জাতীয়তাবোধ সৃষ্টিৰ প্ৰক্ৰিয়া, নৃগোষ্ঠীয় পৰিচয়ৰ লগত ভাষাৰ সম্পৰ্কৰ বিষয়ে চমু আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ব।

আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্যভাষাসমূহৰ বিকাশৰ আলোচনা ইয়াত দীঘলীয়াকৈ কৰা হ'ব। অৱশ্যে অন্যান্য আধুনিক অনাৰ্য ভাৰতীয় ভাষাসমূহৰ বিকাশৰ বিষয়ে চমু আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ব।

আভ্যন্তৰীণ কাৰক :

ভাৰতীয় আৰ্য সংস্কৃতিৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশ আছিল ইয়াৰ বৰ্ণ বিভাজন। অৰ্থাৎ, বৈদিক যুগত মানুহৰ কৰ্ম অৰ্থাৎ শ্ৰমৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বৰ্ণ নিৰ্ণয় হৈছিল আৰু সেই কৰ্ম

বা কৰ্মৰ মূল্যায়নৰ ভিত্তিত আৰ্যসকলৰ বৰ্ণনিৰ্ণয় হৈছিল। এই বৰ্ণ আছিল চাৰি প্ৰকাৰৰ— ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰ। যিসকলে অধ্যাপনা কৰিছিল, পূজা-অৰ্চনা কৰিছিল- সেইসকল আছিল ব্ৰাহ্মণ। যিসকল বক্ষক আছিল, অৰ্থাৎ শাসনকাৰ্যৰ লগত জড়িত আছিল সেইসকল আছিল ক্ষত্ৰিয়। বেপাৰ-বণিজ কৰাসকল আছিল বৈশ্য আৰু এই তিনিটা শ্ৰেণীত অন্তৰ্ভুক্ত নোহোৱা আনসকল শূদ্ৰ। ইয়াৰে ব্ৰাহ্মণসকলক শ্ৰেষ্ঠ বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। সামাজিক মৰ্যাদাৰ ফালৰ পৰা এই চাৰিটা বৰ্ণৰ ক্ৰম হ'ল— ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰ। বৈশ্য আৰু শূদ্ৰক একাদিক্ৰমে নিম্নস্তৰৰ বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। কৰ্মৰ জৰিয়তে বৰ্ণৰ পৰিৱৰ্তনৰ উদাহৰণ হিচাপে আমি আদি কবি বাল্মীকি আৰু বিশ্বামিত্ৰৰ কথা ক'ব পাৰোঁ। বাল্মীকি ক্ষত্ৰিয়ৰ পৰা ব্ৰাহ্মণ হৈছিল আৰু বিশ্বামিত্ৰ প্ৰথমাবস্থাত ৰজা অৰ্থাৎ ক্ষত্ৰিয় আছিল, কিন্তু পাছলৈ সকলো ত্যাগ কৰি ব্ৰাহ্মণত্ব প্ৰাপ্তি লাভ কৰিছিল।

বেদৰ পৰৱৰ্তী সময়ত কিন্তু এই বৰ্ণ নিৰ্ণয় হ'বলৈ ধৰিলে উত্তৰাধিকাৰ সূত্ৰে। এই উত্তৰাধিকাৰ বা জন্ম সূত্ৰে বৰ্ণ নিৰ্ণয় হ'বলৈ ধৰাত চাৰি বৰ্ণৰ মৰ্যাদা কাৰ্যত সামাজিক প্ৰতিপত্তি, তথা তথাকথিত উচ্চ বৰ্ণৰ স্বার্থত ব্যৱহাৰ হ'বলৈ ধৰিলে। বিপৰীতে, স্বার্থসিদ্ধিত অধিক গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা হ'ল। কৰ্মৰ ভিত্তিত নিৰ্ণিত হোৱা বৰ্ণব্যৱস্থা জন্মসূত্ৰে বা উত্তৰাধিকাৰ সূত্ৰে নিৰ্ণিত হ'বলৈ ধৰাৰে পৰা সামাজিক মৰ্যাদাৰ নামত শোষণ, নিপীড়ণ আৰম্ভ হ'ল। ভাষাও এই সামাজিক শোষণৰ আধাৰ হৈ পৰিল। সংস্কৃত ভাষা আছিল সনাতন হিন্দু ধৰ্মীয় চিন্তা-চৰ্চাৰ প্ৰধান বাহক। ভাৰতীয় আৰ্যসকলৰ বৈদিক পৰৱৰ্তী সাহিত্যিক ভাষা সংস্কৃতক 'দেৱভাষা' আখ্যা দি কাৰ্যত তথাকথিত নিম্ন শ্ৰেণীৰ লোকক ব্যৱহাৰৰ পৰা আঁতৰত ৰখাৰ প্ৰচেষ্টা কৰা হ'ল। অৰ্থাৎ, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰ আৰু নাৰীক সংস্কৃত অধ্যয়ন তথা চৰ্চাৰ পৰা বিৰত কৰি ৰখাৰ প্ৰয়াস কৰা হৈছিল।

ব্ৰাহ্মণ্যবাদৰ প্ৰভাৱ ক্ৰমাৎ বাঢ়ি অহাত সংস্কৃতৰ ব্যাপ্তি শিক্ষিত তথা অভিজাত বৰ্ণৰ মাজতে আৱদ্ধ হৈ ৰ'ল। কাৰণ নাৰী, শূদ্ৰ আৰু বৈশ্য তথাকথিত নিম্ন বৰ্ণৰ হোৱা বাবে শিক্ষা-দীক্ষাৰ লগতে সাহিত্য তথা শাস্ত্ৰ চৰ্চাৰ পৰাও বঞ্চিত হ'ল। বৈদিক পৰৱৰ্তী সময়ছোৱাত উত্তৰাধিকাৰসূত্ৰে নিৰ্ণয় হোৱা বৰ্ণব্যৱস্থা, সমালোচকসকলৰ মতে সামন্তবাদী ব্যৱস্থা। এই সামন্তবাদী ব্যৱস্থাই অতীজৰে পৰা বৰ্তমানলৈকে ভাৰতীয় সমাজ-ব্যৱস্থাক প্ৰভাৱান্বিত কৰি আহিছে। এই সামন্তবাদী ব্যৱস্থাৰ বিৰোধৰ ফলতেই সময়ে সময়ে কেতবোৰ বিকল্প ব্যৱস্থাৰ সৃষ্টি হৈছিল। বৌদ্ধ আৰু জৈন ধৰ্ম আছিল এই বিকল্প ব্যৱস্থাৰ বাটকটীয়া। অভিজাত সংস্কৃত ভাষাৰ বিকল্প হিচাপে 'পালি' ভাষাৰ ব্যৱহাৰ প্ৰকৃততে এই বিকল্প চিন্তাৰে ফচল। সেইদৰে জৈন ধৰ্মৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল অৰ্ধ-মাগধী প্ৰাকৃত। অৱশ্যে সেই সময়ৰ প্ৰভাৱশালী সংস্কৃত ভাষাৰ পৰা বৌদ্ধ ধৰ্ম সাহিত্যত ব্যৱহৃত পালি ভাষা একেবাৰে মুক্ত নাছিল।

ভাৰতৰ লিখিত সাহিত্যৰ ইতিহাসত বৌদ্ধধৰ্মৰ জৰিয়তে এক বৈপ্লৱিক পৰিৱৰ্তন সাধিত হয় বুদ্ধৰ বাণীসমূহ পালি ভাষাত লিপিবদ্ধ হোৱাৰ লগে লগে। বুদ্ধৰ মহাপ্ৰয়াণৰ পাছত কেইবা শতিকা জুৰি বুদ্ধৰ বাণীসমূহ ভিক্ষুসকলৰ মুখে মুখে প্ৰচাৰিত হৈ আছিল।

বুদ্ধ বচনসমূহ মহাসংগীতিৰূপে আবৃত্ত-বিবৃত হৈ পৰৱৰ্তী কিছু সংশোধন-বৰ্ধনেৰে বৌদ্ধ প্ৰবক্তাসকলৰ দ্বাৰা অনুমোদিত হৈ বিনয়, সুত্ত আৰু অভিধম্ম—এই তিনি পিটকত লিপিবদ্ধ হয় আৰু ‘ত্ৰিপটক’ নামেৰে পৰিচিত হয়।

সম্ৰাট অশোকক বুদ্ধৰ বাণীসমূহ ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইত শিল আৰু স্তম্ভৰ বুকুত খোদিত কৰোৱাইছিল। ‘অশোকৰ অনুশাসনসমূহ ভাৰতৰ পূৰ্বাঞ্চলৰ বিহাৰ-উৰিষ্যাৰ পৰা উত্তৰ পশ্চিমাঞ্চলৰ কাশ্মীৰ-পাঞ্জাবকে ধৰি পাকিস্তান-কান্দাহাৰ পৰ্যন্ত বিশাল ভূ-খণ্ডত সীমান্তৱৰ্তী অঞ্চলত বহু শিলৰ বুকুত, ৰাজ্যৰ মাজৰ প্ৰধান বাণিজ্যিক পথসমূহত সৰু শিলাখণ্ডৰ গাত আৰু স্তম্ভ নিৰ্মাণ কৰি তাৰ বুকুত খোদিত কৰা হৈছিল।’ (নগেন ঠাকুৰ, প্ৰাকৃত সাহিত্য চয়ন)। যিহেতু জনসাধাৰণৰ মাজত বুদ্ধৰ বাণীসমূহ প্ৰচাৰ কৰিবলৈ ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইত এই শিলালিপিসমূহ খোদিত কৰোৱা হৈছিল সেয়ে ইয়াৰ ভাষা আৰু লিপি অঞ্চল বিশেষৰ কথ্যভাষাশ্ৰিত আছিল। উত্তৰ ভাৰতত খ্ৰীষ্টীয় দ্বিতীয় শতিকা পৰ্যন্ত আৰু দক্ষিণ ভাৰতত চতুৰ্থ শতিকা পৰ্যন্ত অন্ধ্ৰ আৰু পল্লৱ ৰাজ্যসকলে প্ৰাকৃত ভাষাতে লিপিসমূহ খোদিত কৰোৱাইছিল।

পৰৱৰ্তী কালত হীনযান পন্থাৰ থেৰীবাদীসকলৰ প্ৰচেষ্টাত পালি ভাষা সাহিত্য-সম্পদেৰে ঐশ্বৰ্যশালী হৈ উঠে। ‘মিলিন্দপঞহো’, ‘অট্টকথা’কে আদি কৰি বিভিন্ন ‘মহাবংস’, ‘থেৰীগাথা’, ‘জাতকমালা’, ‘ধম্মপদ’ বৌদ্ধ সাহিত্যৰ উল্লেখযোগ্য সম্পদ। বৌদ্ধ সাহিত্য সংৰক্ষিত হোৱা বাবে মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ এই প্ৰথমছোৱা সময়ৰ প্ৰাকৃতক ‘বৌদ্ধ প্ৰাকৃত’ নামেৰেও অভিহিত কৰা হয়। ‘পালি’ শব্দইয়ো প্ৰথমৰস্থাত বুদ্ধৰ বচন-উপদেশাৱলীক বুজাইছিল যদিও পাছলৈ অৰ্থ সম্প্ৰসাৰণ ঘটি সমগ্ৰ বৌদ্ধ সাহিত্য লিপিবদ্ধ হোৱা ভাষাটোক বুজাবলৈ ল’লে। অৰ্থাৎ, “যি ভাষাত বুদ্ধ বচনৰ পাঠ পালিত বা ৰক্ষিত সিয়েই ‘পালি’।”

সম্ৰাট অশোকৰ পৰৱৰ্তী সময়ছোৱাত অশোককালীন কথ্য-ভাষামিশ্ৰিত লিপিমাল্যৰ পৰিৱৰ্তে ক্ৰমশঃ সংস্কৃত প্ৰভাৱিত হৈয়ো উঠিছিল। এনে অৱস্থাত সাহিত্যিক ভাষাটো জনসাধাৰণৰ বাবে ক্ৰমান্বয়ে দুৰ্বোধ্য হোৱাৰ ফলত পুনৰ প্ৰাকৃত কথ্যভাষাশ্ৰিত হ’ব লগা হয়। পালি ভাষাৰ আন এটা উল্লেখযোগ্য দিশ আছিল বৌদ্ধ-ধৰ্মীয় আদৰ্শবাদৰ দ্বাৰা নিৰ্মিত সাহিত্যিক ভাষা। এনে অৱস্থাত ধৰ্ম নিৰপেক্ষ সাহিত্যৰ বাবে স্বাভাৱিক প্ৰাকৃতৰ আশ্ৰয় ল’বলৈ বাধ্য হৈ পৰে। জৈন ধৰ্মাৱলম্বীসকলে ব্যাকৰণত অভিহিত ‘আৰ্য-প্ৰাকৃত’ অৰ্থাৎ অৰ্ধ-মাগধীৰ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। শ্বেতাম্বৰ আৰু দিগম্বৰ সম্প্ৰদায়ৰ দ্বাৰা সংগৃহীত আৰু লিপিবদ্ধ জৈন ধৰ্মগ্ৰন্থসমূহ, ‘ধম্মকথা’ তথা ‘চৰিত’ বা ‘পুৰাণ’সমূহ এই ক্ষেত্ৰত বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। ইয়াৰ লগতে জৈনমতানুসৰি ৰচিত ৰামায়ণমূলক আৰু মহাভাৰতীয় মহাকাব্যসমূহৰ উল্লেখো প্ৰাসংগিক হ’ব। মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতত ৰচিত বিমলসুৰীৰ ‘পউমচৰিয়’ আৰু মহাভাৰতৰ কাহিনীৰ আধাৰত ৰচিত জিনসেনৰ ‘হৰিবংশ পুৰাণ’ বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য।

ভাৰতীয় আৰ্যসকল ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইলৈ সিঁচৰতি হৈ পৰাৰ পাছত ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইত আঞ্চলিক বৈশিষ্ট্যৰে ক্ৰমে বিকাশ লাভ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। উত্তৰ

পশ্চিম, পশ্চিমা, দক্ষিণী, মধ্য-প্ৰাচ্যা আৰু প্ৰাচ্যা — এই পাঁচোটো আঞ্চলিক ৰূপত প্ৰাকৃতৰ আত্মপ্ৰকাশ ঘটে। উত্তৰ পশ্চিম ভাৰতত গা কৰি উঠা প্ৰাকৃতক পৈশাচী, দক্ষিণত মহাৰাষ্ট্ৰী, পশ্চিমত শৌৰসেনী, মধ্য-প্ৰাচ্যাত অৰ্ধ-মাগধী আৰু প্ৰাচ্যাত মাগধী প্ৰাকৃতত গা কৰি উঠিছিল।

এই প্ৰাকৃতসমূহৰ ভিতৰত মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতক ‘প্ৰকৃষ্ট প্ৰাকৃত’ বা আদৰ্শ প্ৰাকৃত হিচাপে গণ্য কৰা হৈছিল। এই আদৰ্শ প্ৰাকৃতক আধাৰ হিচাপে লৈ অন্যান্য প্ৰাকৃতৰ মান নিৰূপণ কৰা হৈছিল। চৰিত্ৰৰ মুখৰ ভাষা হিচাপে মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতৰ প্ৰয়োগ নাছিল যদিও নাটকীয় গীতসমূহত এই প্ৰাকৃতৰ প্ৰয়োগ লক্ষণীয়। সংস্কৃত নাটকৰ গীত আৰু লোক-কবিতাসমূহত মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতৰ প্ৰভূত ব্যৱহাৰ দেখা যায়। ‘ৰাৱণবহো’ বা ‘সেতুবন্ধ’, ‘গউডোবহো’, ‘গাহাসন্তস্ট’ আদি মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতত ৰচিত উল্লেখযোগ্য মহাকাব্য আৰু গীতিকাব্য।

সংস্কৃত নাটকসমূহ সমাজভাষাবিজ্ঞানৰ দিশৰ পৰা আলোচনা কৰিলে কেতবোৰ অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশ চকুত পৰে। সকলো লোকে যে সংস্কৃত ভাষা ব্যৱহাৰ নকৰিছিল বা কৰিব নোৱাৰিছিল তাৰ প্ৰমাণ আমি সংস্কৃত নাটকসমূহত দেখিবলৈ পাবোঁ। সংস্কৃত নাটকসমূহত চৰিত্ৰসমূহৰ মুখত তেওঁলোকৰ সামাজিক মৰ্যাদা অনুসৰি ভাষা ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। ব্ৰাহ্মণ আৰু ৰজা আদি উচ্চ বৰ্ণৰ চৰিত্ৰৰ মুখত সংস্কৃত, অভিজাত পৰিয়ালৰ মহিলা, ৰাজন্যবৰ্গ তথা বিদূষকৰ চৰিত্ৰত শৌৰসেনী ভাষা প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল। একেবাৰে নিম্ন বৰ্ণৰ চৰিত্ৰৰ ভাষা আছিল— মাগধী।

নাট্যকাৰ	নাটকৰ নাম	কোন কোন শ্ৰেণীৰ চৰিত্ৰৰ মুখত মাগধী প্ৰয়োগ কৰা হৈছে
শূদ্ৰক	মুচ্ছকটিকম্	দাস (সেৱক), দুজন চণ্ডালৰ মুখত
কালিদাস	অভিজ্ঞানম্ শকুন্তলম	মাছমৰীয়া
বিশাখাদত্ত	মুদ্ৰাৰাক্ষস	সেৱক, জৈন সাধু, চণ্ডাল, কটকী
সোমদেৱ	ললিতবিগ্ৰহ ৰাজনাটক	ভাট, চোৰাংচোৰা

সম্পূৰ্ণভাৱে প্ৰাকৃতত ৰচনা কৰা প্ৰথমখন নাটক হৈছে ৰাজশেখৰৰ ‘কপূৰমঞ্জৰী’। অৱশ্যে শূদ্ৰকৰ দ্বাৰা প্ৰণীত সংস্কৃত নাটক ‘মুচ্ছকটিকম’ত প্ৰাকৃতৰ বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ ব্যৱহাৰ দেখা গৈছিল।

পৰৱৰ্তী সময়ত বিশেষকৈ ঊনবিংশ শতিকাৰ পিছৰ পৰা ভাষাৰ জৰিয়তে সম্প্ৰদায় একোটাৰ পৰিচয় (Identity) জড়িত হৈ পৰিল। ঊনবিংশ শতিকাৰ প্ৰথমৰ্ধত ইউৰোপত আৰম্ভ হোৱা জাতিয়তাবাদী আন্দোলন সমগ্ৰ পৃথিৱীতে বিয়পি পৰি জাতিসত্তাৰ ধাৰণা প্ৰতিষ্ঠিত হ’ল। এই জাতিসত্তাৰ ভেটি নিৰ্মাণৰ ভাষাকো আধাৰ হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হ’ল। জাতি-জনগোষ্ঠী একোটাৰ পৰিচয়ৰ অন্যতম প্ৰধান উপাদান হিচাপে

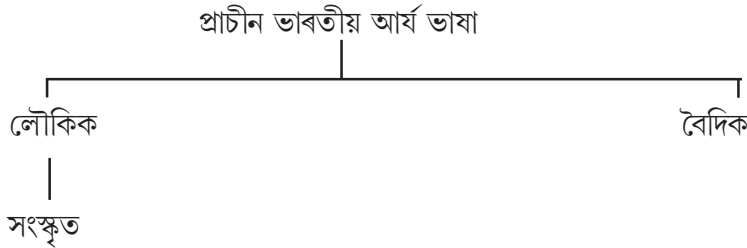
ভাষাক বিবেচনা কৰাত ভাষাৰ গুৰুত্ব অধিক বৃদ্ধি পালে। এই গুৰুত্ব ইমানেই বেছি আছিল যে স্বাধীনোত্তৰ ভাৰতৰ ৰাজ্য বিভাজনৰ আধাৰো আছিল— ভাষাকেন্দ্ৰিক।

বাহ্যিক কাৰকঃ

ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ক্ৰমবিকাশক তিনিটা ভাগত ভাগ কৰি আলোচনা কৰা হয়—

- (ক) প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষা (খ্ৰীঃপূঃ ১৫০০ ৰ পৰা খ্ৰীঃপূঃ ৬০০ লৈ)
- (খ) মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা (খ্ৰীঃপূঃ ৬০০ ৰ পৰা খ্ৰীষ্টাব্দ দশম শতিকালৈ)
- (গ) আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা (খ্ৰীঃপূঃ দশম শতিকাৰ পৰা বৰ্তমানলৈ)

প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাই বৈদিক আৰু সংস্কৃত ভাষাক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। বেদৰ স্তুতিসমূহ বহুকাল জুৰি মানুহৰ মুখে মুখে প্ৰচলিত হোৱাৰ পাছতহে লিপিবদ্ধ হয়। সেয়ে বেদৰ আন এটা নাম শ্ৰুতি। মানুহৰ মুখৰ ভাষা পৰিৱৰ্তনশীল সেয়ে সময় পাৰ হৈ গৈ থকাৰ লগে লগে সেয়ে ‘বেদ’ৰ ভাষাও সৰ্বসাধাৰণ মানুহৰ মুখৰ ভাষাৰ পৰা বহুখিনি বেলেগ হৈ পৰিল। প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাক সেয়ে লৌকিক আৰু বৈদিক এই দুভাগত ভাগ কৰি আলোচনা কৰিব পাৰি।

লিখিত ভাষাৰ বাবে কেতবোৰ নীতি-নিয়ম থাকে অৰ্থাৎ ব্যাকৰণ থাকে আৰু সেইবাবে লিখিত ভাষা সদায় শৃংখলাবদ্ধ। পাণিনীয়ে মানুহৰ মুখৰ ভাষাক কেতবোৰ নীতি-নিয়ম নিৰ্ধাৰণ কৰি এটা শিষ্ট ৰূপ তৈয়াৰ কৰিছিল। এই শিষ্ট ৰূপটোৱেই হৈছে ‘সংস্কৃত’ ভাষা। পাণিনীৰ ব্যাকৰণখনৰ নাম ‘শব্দানুশাসনম্’, যি পাছলৈ পৰিচিতি লাভ কৰে ‘অষ্টাধ্যায়ী’ হিচাপে। এই ব্যাকৰণ আছিল বিজ্ঞানসন্মত আৰু পানী নসৰকা বিধৰ। ভাৰতৰ শ্ৰেষ্ঠতম সাহিত্য, দৰ্শন, বিজ্ঞানৰ চৰ্চা হৈছিল এই সংস্কৃত ভাষাত।

ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ দ্বিতীয় স্তৰ মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাক তিনিটা স্তৰত ভাগ কৰি আলোচনা কৰা হয়— (ক) পালি (খ) প্ৰাকৃত আৰু (গ) অপভ্ৰংশ স্তৰ। প্ৰথমটো স্তৰৰ সময়সীমা খ্ৰীঃপূঃ ৬০০ ৰ পৰা খ্ৰীঃপূঃ ১০০ লৈ। এই সময়ছোৱাত বৌদ্ধ আৰু জৈন ধৰ্মৰ বাণীসমূহ যিটো ৰূপত লিপিবদ্ধ কৰা হৈছিল তাকেই ‘পালি’ বুলি অভিহিত কৰা হৈছে।

মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ দ্বিতীয়টো স্তৰক প্ৰতিনিধিত্ব কৰা ভাষাটো হৈছে 'প্ৰাকৃত'। মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ দ্বিতীয় স্তৰক সামগ্ৰিকভাৱে 'প্ৰাকৃত' বুলিও অভিহিত কৰা হয়। ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ লৌকিক কথ্য ৰূপে বিৱৰ্তিত ৰূপ— প্ৰাকৃত। ভাৰতীয় আৰ্যসকল ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইলৈ প্ৰব্ৰজিত হৈছিল আৰু তাৰ লগে লগে পাৰিপাৰ্শ্বিক পৰিৱেশ অনুসৰি কথ্য ভাষাৰো পৰিৱৰ্তন স্বাভাৱিক আছিল। এই প্ৰাকৃত শব্দৰ অৰ্থ হ'ল — সাধাৰণ বা স্বাভাৱিক। সাধাৰণ বা স্বাভাৱিক ভাষা, সেয়ে প্ৰাকৃত। আন একাংশৰ মতে, প্ৰাকৃতজনৰ ভাষা অৰ্থাৎ সাধাৰণজনৰ ভাষা, সেয়ে প্ৰাকৃত। তৃতীয় মতটো হ'ল— প্ৰাকৃত। অৰ্থাৎ, সংস্কৃতৰ পূৰ্বৰ ভাষা, সেয়ে প্ৰাকৃত। প্ৰাকৃতৰ প্ৰকৃত অৰ্থ যিয়েইনহওক কিয়, এটা কথা ঠিক যে প্ৰাকৃত ভাষা লৌকিক অৰ্থাৎ জনগণৰ মুখ-ভাষা আশ্ৰিত। মাত্ৰ সাহিত্যত প্ৰয়োগ কৰোঁতে পৰিশীলিত আৰু শৃংখলাবদ্ধ ৰূপত প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল। এই স্তৰত বহু উল্লেখযোগ্য মৌলিক সাহিত্য সৃষ্টি হোৱাৰ লগতে সংস্কৃতৰ বহু গ্ৰন্থ প্ৰাকৃতত ৰচনা কৰা হৈছিল। এই স্তৰৰ সময়সীমা হৈছে খৃ.পূ. প্ৰথম শতিকাৰ পৰা খ্ৰীষ্টাব্দ ৬০০লৈ।

ভাৰতীয় আৰ্যসকল সিঁচৰতি হৈ পৰা স্থান আৰু ভৌগোলিক পৰিৱেশ অনুসৰি ভাষাৰো পৰিৱৰ্তন আৰু পৰিবৰ্ধন লাভ কৰিছিল। ভাৰতীয় আৰ্যভাষাই এনেদৰে মুঠ ৭ (সাত) টা, আৰু ভাৰতৰ ভিতৰত ৫ (পাঁচ)টা আঞ্চলিক ৰূপত বিকাশ লাভ কৰিছিল। এই পাঁচোটা অঞ্চল হ'ল— উত্তৰ-পশ্চিমা, দক্ষিণী, পশ্চিমী, প্ৰাচ্য-মধ্য আৰু পূৰ্বী। এই পাঁচোটা অঞ্চলত বিকাশ লাভ কৰা প্ৰাকৃতসমূহক ক্ৰমে এনেদৰে জনা গৈছিল— কাশ্মীৰী, শৌৰসেনী, মহাৰাষ্ট্ৰী, অৰ্ধ-মাগধী আৰু মাগধী।

মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ তৃতীয়টো স্তৰক অপভ্ৰংশ বা অৱহট্ঠ বুলি অভিহিত কৰা হৈছে। মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ এই শেষ স্তৰটোৰ সময় খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ শতিকাৰ পৰা দশম শতিকা। দৰাচলতে, ওপৰত উল্লেখ কৰা প্ৰাকৃতসমূহৰ প্ৰত্যেকৰে একোটা অপভ্ৰংশ স্তৰ আছিল বুলি ঠাৱৰ কৰি লোৱা হৈছে। এই স্তৰকো আকৌ দুটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে। প্ৰথমছোৱা সময় হৈছে — অপভ্ৰংশ (খ্ৰীষ্টাব্দ ৬০০ৰ পৰা খ্ৰীষ্টাব্দ ৮০০লৈ) আৰু দ্বিতীয় সময়ছোৱা হ'ল— অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশ বা অৱহট্ঠ ৮০০ৰ পৰা দশম শতিকালৈ। প্ৰথমছোৱা সময়ক কোৱা হৈছে অপভ্ৰংশ স্তৰ বুলি। এই স্তৰক প্ৰতিনিধিত্ব কৰা ৰচনা বিদ্যাপতিৰ 'কীৰ্তিলতা', 'কীৰ্তিপতাকা'ৰ কথা বিশেষভাৱে উল্লেখ কৰিব পাৰি আৰু দ্বিতীয়টো স্তৰক অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশ বা অৱহট্ঠ বুলি অভিহিত কৰা হয়। অসমীয়া, বাংলা, উড়িয়া আদি ভাষাসমূহে প্ৰত্যেকেই নিজৰ ভাষাৰ প্ৰাচীনতম ৰূপ বুলি দাবী কৰা চৰ্যাপদসমূহক এই সময়ৰ ৰচনা বুলি ধৰা হয়। এই অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশ বা অৱহট্ঠ স্তৰৰ পৰাই আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাসমূহৰ বিকাশ হৈছে বুলি কোৱা হৈছে। এই ফালৰ পৰা আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাসমূহৰ বিকাশ দশম শতিকাৰ পাছৰ পৰা ধৰিব লাগিব।

সংস্কৃত ভাষা সাধাৰণ জনগণৰ পৰা যিমানে আঁতৰি গ'ল, লেখকসকলে জনগণৰ কাষ চাপিবলৈ প্ৰাকৃতৰ কাষ চাপিবলগীয়া হৈছিল। আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাসমূহৰ ক্ষেত্ৰতো ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম নহ'ল। ইতিমধ্যেই তামিল ভাষাত দ্বাদশ শতাব্দীতে ৰামায়ণ

ৰচনা কৰা হৈছিল। চতুৰ্দশ শতিকাত তেলেগু আৰু অসমীয়া ভাষালৈ ৰামায়ণ অনুবাদ হোৱাৰ পাছত এই প্ৰক্ৰিয়াই অধিক গতিশীল ৰূপত আগবাঢ়িল।

আত্মমূল্যায়ণ প্ৰশ্ন

(১) আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্যভাষাসমূহৰ উত্থান আৰু বিকাশত কোনটো আভ্যন্তৰীণ কাৰক অধিক ক্ৰিয়াশীল আছিল? (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

(২) স্থান আৰু ভৌগলিক পৰিবেশে ভাষাৰ আঞ্চলিক ৰূপ গঢ় দিয়াত কেনেদৰে সহায় কৰিছিল? (৬০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

১.৫.২ দ্ৰাবিড় গোষ্ঠীৰ আধুনিক ভাৰতীয় ভাষা

দক্ষিণ এছিয়াত প্ৰধানকৈ এই দ্ৰাবিড় ভাষাগোষ্ঠীৰ ভাষাসমূহৰ অৱস্থিতি। প্ৰায় ২৬ টাতকৈ অধিক ভাষাৰ বৰ্তমান অৱস্থিতি আছে বুলি উল্লেখ কৰিছে। এই ভাষাসমূহক চাৰিটা আনুবংশিক উপগোটত ভাগ কৰা হৈছে—

(ক) দক্ষিণ দ্ৰাবিড়ীয়ঃ

দক্ষিণ দ্ৰাবিড়ীয় শাখাৰ ভাষাসমূহ হ'ল— তামিল, মালয়ালম, ইৰুলা, কুডুম্বা, কড়াগু, টোডা, কোটা, বাড়াগা, কানাড়া, কোৰাগা, টুলু

(খ) দক্ষিণ-মধ্য দ্ৰাবিড়ীয়ঃ

দক্ষিণ-মধ্য দ্ৰাবিড়ীয় শাখাৰ ভাষাসমূহ হ'ল—তেলেগু, গোন্দী, কোণ্ডা, কুই, কুৰি, পেংগো, মাণ্ডা।

(গ) মধ্য দ্ৰাবিড়ীয়ঃ

মধ্য দ্ৰাবিড়ীয় শাখাৰ ভাষাসমূহ হ'ল— কোলামী, নাইক্ৰি, নাইকি, পাৰ্জি, অ'ল্লাৰী, গাডাবা

(ঘ) উত্তৰ দ্ৰাবিড়ীয়ঃ

উত্তৰ দ্ৰাবিড়ীয় শাখাৰ ভাষাসমূহ হ'ল— কুডুম্বা, মাল্টো, ব্ৰাহ্মী

পূৰ্বতে উল্লেখ কৰা হৈছে যে তামিল, তেলেগু, কানাড়া আৰু মালয়ালম ভাষা হৈছে দ্ৰাবিড়ীয় ভাষাসমূহৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য সাহিত্যিক ভাষা। এই ভাষাসমূহৰ ভিতৰত তামিল ভাষা আটাইতকৈ প্ৰাচীন। খ্ৰীষ্টপূৰ্ব দ্বিতীয় শতিকাৰ বুলি অনুমান কৰা

তামিল ব্রাহ্মী লিপিত লিখা প্ৰাপ্ত প্ৰায় ২৬ খন গুহালিপি হৈছে তামিল ভাষাৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন।

১.৬ ভাষাৰ লিখিত ৰূপৰ বাবে প্ৰয়োজন লিপি

আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্যভাষাসমূহৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশৰ লগত হাজাৰ হাজাৰ বছৰৰ পৰিক্ৰমা জড়িত হৈ আছে। বেদৰ জৰিয়তে আৰম্ভ হোৱা ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ লিখিত পৰম্পৰাৰ ঐশ্বৰ্যশালী ধাৰাটো আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্যভাষাসমূহৰ মাজেৰে বৰ্তমানেও অব্যাহত আছে। ভাৰততে উদ্ভৱ হোৱা ব্ৰাহ্মী লিপিয়ে পৰিৱৰ্তন আৰু পৰিবৰ্তনৰ মাজেৰে আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাসমূহত ভিন্ন শৈলী আৰু ভিন্ন চৰিত্ৰৰে বৰ্তি আছে।

দ্ৰাবিড় ভাৰতৰ প্ৰাচীনতম ভাষাসমূহৰ অন্যতম। এই ভাষাসমূহৰ যি লিখন প্ৰণালী সিও ব্ৰাহ্মী লিপিৰ আধাৰতে গঢ় লৈ উঠিছে।

চীনীয় শাখাৰ অসমত প্ৰচলিত ভাষাসমূহৰো লিপি আছিল। অসমত প্ৰচলিত টাই ভাষাৰ প্ৰধান ভাষা আছিল আহোম। আহোমসকলৰ পাছতো কেইবাটাও টাই গোষ্ঠী অসমত প্ৰৱেশ কৰিছিলহি। যেনে— খামতি, ফাকে, টুৰুং, আইতনীয়া আৰু খাময়াং বা নৰা। আহোমসকলে অসমৰ ইতিহাস লিপিবদ্ধ কৰিবলৈ লোৱাৰ পৰাই অৰ্থাৎ বুৰঞ্জীসমূহৰ মাজত এই লিপিৰ সন্ধান পোৱা যায়। তিব্বত-বৰ্মীয় শাখাৰ ভাষাসমূহৰ ভিতৰত একমাত্ৰ মেতেই বা মণিপুৰী ভাষাৰহে মাত্ৰ নিজস্ব লিপি আছিল। এই লিপিক ‘মেতেই মায়েক’ বুলি জনা গৈছিল। কিন্তু ১৭০৯ চনৰ পৰা মেতেই বা মণিপুৰী লিখিবলৈ বাংলা লিপিকে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। ইয়াৰ কাৰণ হ’ল অষ্টাদশ শতিকাত মণিপুৰৰ ৰজা পামহেইবাই চৈতন্য পছী বৈষ্ণৱ ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰি মেতেই মায়েক লিপিত ৰচিত সকলো পুথি পুৰি পেলাইছিল। মেতেই মায়েক লিপি ধ্বংস কৰাৰ পাছত বাংলা লিপিৰ জৰিয়তে মেতেই বা মণিপুৰী ভাষা লিখিবলৈ লোৱা হৈছিল। বিংশ শতিকাৰ প্ৰাৰম্ভৰ পৰা কিছু সংশোধনী তথা সময়োপযোগী নতুন আখৰ সংযোগ কৰি মেতেই মায়েক লিপিক পুনৰ প্ৰচলন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। চৰকাৰেও ‘মেতেই মায়েক’ লিপিক স্বীকৃতি প্ৰদান কৰি স্কুল আদিত পৰ্যায়ক্ৰমে চলাবলৈ প্ৰয়াস কৰিছে।

তিব্বত-বৰ্মী শাখাৰ অন্যান্য কিছু ভাষায়ো সিৰোৰ ভাষাৰ ধ্বনিতত্ত্ব অনুযায়ী দেৱনাগৰী আৰু ৰোমান লিপি গ্ৰহণ কৰিছে। উদাহৰণস্বৰূপে, বড়ো ভাষাই দেৱনাগৰী লিপি আৰু মিচিং ভাষাই ৰোমান লিপি গ্ৰহণ কৰিছে।

চাওঁতালী ভাষা লিখিবৰ কাৰণে অল চিকি (Ol Chik) লিপি ব্যৱহাৰ কৰা হয়। ১৯২৫ চনত ৰঘুনাথ মৰ্মুয়ে এই লিপি চাওঁতালী ভাষাৰ বাবে সৃষ্টি কৰিছিল। ইয়াৰ আগতে চাওঁতালী লিখিবলৈ ল্যাটিন লিপি ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। নৰেৰ মিছনেৰী পল অৰাফ বডিঙে (Paul Olaf Bodding) ১৮৯০ চনত চাওঁতালী ভাষা লিখিবলৈ ল্যাটিন আখৰ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। অল চিকি লিপি উদ্ভৱানৰ পাছত ল্যাটিন লিপিৰ পৰিৱৰ্তে অই চিকি লিপিয়ে চাওঁতালী ভাষা লিখিবলৈ লোৱা হয়।

১.৭ মৌখিক আৰু লিখিত ভাষা

মনৰ ভাব বিনিময় অথবা তথ্যৰ আদান-প্ৰদানৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা এক মাধ্যম হ'ল ভাষা। ভাষাৰ জৰিয়তে হোৱা ভাব বিনিময় অথবা তথ্যৰ আদান-প্ৰদান এক জটিল প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা সংঘটিত হয়।

কথিত শব্দৰ দ্বাৰা ভাব বিনিময় কৰা প্ৰক্ৰিয়াই মৌখিক ভাষা। তথ্যৰ দ্রুত প্ৰেৰণ আৰু তাৎক্ষণিক প্ৰতিক্ৰিয়াৰ বাবে এই মাধ্যম ব্যাপক ৰূপত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। মৌখিক ভাষাৰ দ্বাৰা পোনপটীয়াকৈ যোগাযোগ সাধন কৰিব পাৰি বাবে এই মাধ্যম যথেষ্ট ফলপ্ৰসূও। কাৰণ মৌখিক ভাষাৰ দ্বাৰা ভাব বিনিময় কৰোঁতে দৈহিক ভাষা, মুখাৱয়বত প্ৰকাশ পোৱা ভাব, সুৰ আদি লক্ষ্য কৰিব পৰা যায়। বিপৰীতে, ইয়াৰ কেতবোৰ সীমাবদ্ধতাও আছে। বিশেষকৈ এবাৰ মুখৰ পৰা কথা ওলাই গ'লে আৰু তাক ওভতাই আনিব নোৱাৰি।

লিপিৰদ্ব তথা মুদ্ৰিত ৰূপত প্ৰাপ্ত ভাষাই লিখিত ভাষা। লিখিৰদ্ব ৰূপৰ বাবে ইয়াক প্ৰামাণিক ৰূপত ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা যায় আৰু সেয়ে ইয়াক আনুষ্ঠানিক বুলি গ্ৰহণ কৰা যায়।

লিখিত ৰূপ স্থিৰ, অৰ্থাৎ যিভাৱে লিখা হৈছে সেই ভাৱেই ইজনৰ পৰা সিজনলৈ স্থানান্তৰিত হৈছে। বিপৰীতে, মৌখিক অথবা কথিত ৰূপ হৈছে গতিশীল, স্থানান্তৰিত। লিখোঁতে শব্দৰ চয়ন হয় পৰিশীলিত আৰু এই শব্দসমূহৰ প্ৰয়োগ সৰ্তকতাৰে আৰু বুদ্ধিদীপ্ত ৰূপত উপস্থাপন কৰা হয়। কিন্তু কথিত ভাষাত চলিত শব্দ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। শব্দৰ সংখ্যাও সীমিত আৰু শব্দৰ পুনৰাবৃত্তি লক্ষণীয়।

লিখিত ভাষা অধিক অৰ্থবহ। পৰিশীলিত শব্দ ব্যৱহাৰ হোৱা হেতুকে লিখিত ভাষা কথিত ভাষাৰ তুলনাত অধিক জটিল হ'ব পাৰে, অথবা দীঘলীয়াও হ'ব পাৰে। বিপৰীতে, কথিত ৰূপত চলিত শব্দৰ ব্যৱহাৰৰে চুটি চুটি বাক্য ব্যৱহাৰ কৰা হয়। লিখিত ৰূপতকৈ কথিত ভাষাত ব্যক্তিবাচক সৰ্বনামৰ সঘন ব্যৱহাৰ—আন এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশ।

এক কথাত ক'ব পাৰি যে, মৌখিক ভাষা শূন্যবলৈ আৰু কথোপকথনৰ বাবে ব্যৱহৃত আৰু সেয়ে অজটিল আৰু অনানুষ্ঠানিক শব্দৰ ব্যৱহাৰ হয়। শব্দ-সংখ্যা সীমিত বাবে শব্দৰ পুনৰাবৃত্তি মৌখিক ভাষাৰ বৈশিষ্ট্য। মৌখিক ভাষাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ আমি এনেদৰে নিৰ্ণয় কৰিব পাৰোঁ—

১. শব্দভাণ্ডাৰ সীমিত
২. আঞ্চলিক ৰূপৰ প্ৰয়োগ
৩. কম অক্ষৰযুক্ত শব্দ
৪. শব্দৰ সংক্ষেপকৰণ (ছেম, ইক' আদি)
৫. আশ্চৰ্যবোধক শব্দৰ ব্যৱহাৰ অধিক। যেনে—বাপৰে কি
৬. অতিশয়োক্তিজনক শব্দৰ ব্যৱহাৰ অধিক (যেনে- বিৰাট,)
৭. বাক্যসমূহ চুটি চুটি

৮. সংখ্যাবাচক শব্দ সীমিত আৰু নিৰ্দিষ্ট কেতবোৰ সংখ্যাৰ ধাৰণাকৃত শব্দহে (যেনে— বিৰাট (মানুহ), চেষ, সব ইত্যাদি) ব্যৱহাৰ কৰা হয়।
৯. মই, মোৰ, মোক আদিৰ দৰে শব্দ ব্যৱহাৰৰ দ্বাৰা নিজৰ প্ৰসংগ বা স্বউল্লেখৰ পয়োভৰ বেছি
১০. মৌখিক ভাষাত অধিক হস্তক্ষেপ লক্ষ্য কৰা যায়। যেনে- 'ৰাও', 'সঁচাকৈ', 'নহয়' ইত্যাদি।

মৌখিক আৰু সাহিত্যিক ভাষাৰ মাজত থকা এইসমূহ পাৰ্থক্য মৌখিক আৰু সাহিত্যিক ভাষাতো লক্ষ্য কৰা যায়। চহা জনসাধাৰণৰ আৱেগ-অনুভূতিৰ সৰল মনৰ প্ৰকাশ কেতিয়াবা গীত হৈ, কেতিয়াবা কথাৰ ৰূপেৰে, কেতিয়াবা আকৌ চহা জীৱনৰ অভিজ্ঞতা-জ্ঞান প্ৰবাদ-প্ৰবচন, ফকৰা যোজনা হৈ প্ৰকাশ পাইছে। এনেবোৰ গীত, কথা-ৰূপ, অভিজ্ঞতালবদ্ধ জ্ঞান হয়তো এজন লোকৰে ৰচনা আছিল, কিন্তু মানুহৰ মুখ বাগৰি সি দহৰ বচন হৈ পৰিল। অৰ্থাৎ মৌখিক সাহিত্যসমূহৰ কোনো ৰচয়িতা নাই। আন এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশ হ'ল মানুহৰ মুখ বাগৰি অহা বাবে সি অবিকল ভাষাত হয়তো ৰক্ষিত নহ'ল। দহৰ মুখ বাগৰি অহাত তাৰ ভাষা সদায় নতুন হৈ থাকিল। সাধুকথা, লোকগীত, ফকৰা-যোজনা, ডাকৰ-বচন প্ৰভৃতি মৌখিক সাহিত্যৰ ভাষা সদায় নতুন। কোনো কোনো ৰচনাত বৰ্ণিত কাহিনীৰ আধাৰত তাৰ ৰচনাৰ সময় অনুমান কৰিব পাৰি যদিও সিবোৰৰ ভাষা পুৰণি নহয়।

আত্মমূল্যায়ণ প্ৰশ্ন

মৌখিক আৰু সাহিত্যিক ভাষাৰ মাজত থকা মৌলিক পাৰ্থক্য কি? (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

১.৮ সাৰাংশ (Summing Up)

ভাৰতৰ সংবিধানৰ অষ্টম অনুসূচীৰদ্বাৰা ২২ টা আঞ্চলিক ভাষা স্বীকৃতি লাভ কৰিছে। ইয়াৰ ১৫ টা ভাষাই ইণ্ডো-ইউৰোপীয় ভাষা পৰিয়ালৰ। দ্ৰাবিড় ভাষাগোষ্ঠীৰ ভাষা হ'ল চাৰিটা, চীন তিব্বতীয় পৰিয়ালৰ ভাষা দুটা আৰু অষ্ট্ৰিক ভাষাগোষ্ঠীৰ এটা। এই ভাষাসমূহৰ ভিতৰত ইণ্ডোইউৰোপীয় আৰু দ্ৰাবিড়গোষ্ঠীৰ ভাষাসমূহৰ উত্থান আৰু বিকাশৰ এটি ধাৰাবাহিক ইতিহাস লক্ষ্য কৰা যায়। ইয়াৰ একমাত্ৰ কাৰণ হ'ল, এই ভাষাসমূহৰ লিখিত সাহিত্যৰ এক ঐতিহ্য আৰু পৰম্পৰা আছে। আঞ্চলিক ভাষাসমূহৰ উত্থান বিকাশত প্ৰধানকৈ আভ্যন্তৰীণ আৰু বাহ্যিক দুই ধৰণৰ কাৰক দেখিবলৈ পোৱা যায়। সমাজৰ বৰ্ণবিভাজন, ধৰ্মীয় পৰম্পৰা, সাহিত্যত ভাষাৰ ব্যৱহাৰৰ নীতি, ভৌগলিক পৰিবেশ,

ভাষাৰ পৰিৱৰ্তনশীলতা আদি হ'ল ভাৰতত বিভিন্ন আঞ্চলিক ভাষা উত্থান আৰু বিকাশৰ মূল কাৰণ। এই ভাষাসমূহৰ অধিকাংশ ভাষাৰে লিখিত ৰূপৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় লিপি ব্ৰাহ্মীলিপিৰ আধাৰতে গঢ় লৈ উঠা।

১.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১। ভাৰতীয় সংবিধানৰ অষ্টম অনুসূচীৰ দ্বাৰা স্বীকৃত ভাষাসমূহৰ এটি পৰিচয় দাঙি ধৰক।
- ২। ভাৰতত প্ৰচলিত প্ৰধান আঞ্চলিক ভাষাসমূহৰ ভাষিক স্থিতি দাঙি ধৰি এটি টোকা প্ৰস্তুত কৰক।
- ৩। ভাৰতীয় আঞ্চলিক ভাষাসমূহৰ উত্থান আৰু বিকাশ সম্পৰ্কে এটি আলোচনা দাঙি ধৰক।
- ৪। ভাৰতত প্ৰচলিত ইণ্ডো-ইউৰোপীয় ভাষাসমূহৰ উত্থান আৰু বিকাশত প্ৰভাৱ পেলোৱা আভ্যন্তৰিণ কাৰকৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।
- ৫। ভাৰতত প্ৰচলিত ইণ্ডো-ইউৰোপীয় ভাষাসমূহৰ উত্থান আৰু বিকাশত কি কি বাহ্যিক পৰিৱৰ্তন লক্ষ্য কৰা যায়, বুজাই লিখক।

১.১০ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

- মহন্ত, সুবাসনা : উদ্ভৱকালীন অসমীয়া ভাষা, বনলতা, গুৱাহাটী, ২০০৩
- ভৰালি, দেৱানন্দ : অসমীয়া ভাষাৰ মৌলিক বিচাৰ, লয়াৰ্ছ বুকষ্টল, গুৱাহাটী (৩য়), ১৯৯৩
- মেধি, কালিৰাম : অসমীয়া ব্যাকৰণ আৰু ভাষাতত্ত্ব, অসম প্ৰকাশন পৰিষদ, ১৯৭৮
- হাজৰিকা, বিশ্বেশ্বৰ : অসমীয়া ভাষাৰ উৎপত্তি আৰু ক্ৰমবিকাশ, জাতীয় সাহিত্য প্ৰকাশ, গুৱাহাটী, ১৯৮৮
- গোস্বামী, উপেন্দ্ৰনাথ : অসমীয়া ভাষাৰ উদ্ভৱ, সমৃদ্ধি আৰু বিকাশ, বৰুৱা এজেণ্টি, গুৱাহাটী, ১৯৯১
- নগেন ঠাকুৰ : প্ৰাকৃত সাহিত্য অধ্যয়ন, জ্যোতি প্ৰকাশন, ১৯৯৮
- শিৱনাথ বৰ্মন : ভাৰতীয় চিন্তা, অসম পাব্লিচিং কোম্পানী, ২০১৪
- ভট্টাচাৰ্য, পদ্মনাথ : 'কামৰূপ শাসনাবলী', ৰংপুৰ সাহিত্য পৰিষদ সন ১৩৩৮ সাল।
- সেন, সুকুমাৰ : ভাষাৰ ইতিবৃত্ত। পুনৰ সংস্কৰণ। আনন্দ পাবলিশাৰ্চ। ২০১১।
- F Engels : 'The Origin of the family, Private Property and State'

দ্বিতীয় বিভাগ
মৌখিক সাহিত্য আৰু লিখিত সাহিত্যৰ ভাষা

বিভাগৰ গঠন :

- ২.১ ভূমিকা (Introduction)
- ২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ২.৩ মৌখিক যুগৰ সাহিত্য
- ২.৪ মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা আৰু ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য
- ২.৫ লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা
- ২.৬ মৌখিক যুগ আৰু লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাৰ তুলনা
- ২.৭ সাৰাংশ (Summing Up)
- ২.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ২.৯ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

২.১ ভূমিকা (Introduction)

পূৰ্বৱৰ্তী বিভাগটিত ভাৰতত প্ৰচলিত আঞ্চলিক ভাষাৰ উত্থান আৰু বিকাশ সম্পৰ্কে বিস্তাৰিতভাৱে আলোচনা কৰি অহা হৈছে। এই বিভাগটিত মৌখিক সাহিত্য আৰু লিখিত সাহিত্যৰ ভাষাৰ বিষয়ে পৰ্যালোচনা দাঙি ধৰা হ'ব।

যিকোনো ভাষাত লিখিত সাহিত্যৰ পূৰ্বে মৌখিক সাহিত্যৰ প্ৰচলন আছিল। ভাষা এটাৰ জন্মৰ পিছৰে পৰাই সেই ভাষী লোকসকলৰ মাজত মুখে মুখে যি সাহিত্যৰ প্ৰচলন আছিল সেয়াই মৌখিক সাহিত্য। মৌখিক সাহিত্যৰ পৰৱৰ্তী সময়তহে লিখিত সাহিত্যৰ আত্মপ্ৰকাশ ঘটে। এইবিধ সাহিত্য অশিক্ষিত চহা লোকৰ মুখে মুখে প্ৰচাৰিত হৈ অহা সাহিত্য। সেয়েহে এই সাহিত্যৰ ভাষাও লোকসমাজৰ মুখে মুখে প্ৰচলিত ভাষা। এই ভাষাৰ মূল সমল আছিল প্ৰবাদ, ফাঁকৰা যোজনা ইত্যাদি। লিখিত সাহিত্যত ভাষা মৌখিক যুগৰ ভাষাতকৈ বহু ক্ষেত্ৰত সীমিত হৈ পৰিল। লিখিত ভাষা কথিত ভাষাৰ কৃত্ৰিম বিকাশ মাত্ৰহে। এই বিভাগটিত মৌখিক আৰু লিখিত সাহিত্যৰ ভাষাৰ আটাইবোৰ দিশ পুংখানুপুংখভাৱে ফাঁহিয়াই চাবলৈ প্ৰয়াস কৰা হৈছে।

২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়নৰ অন্তত আপুনি—

- মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাৰ লগত পৰিচিত হ'ব পাৰিব,
- মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাৰ বৈশিষ্ট্য নিৰ্ধাৰণ কৰিব পাৰিব,
- লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাৰ বিষয়ে বৰ্ণনা আগবঢ়াব পাৰিব,
- মৌখিক যুগৰ সাহিত্য আৰু লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাৰ তুলনা বিচাৰ কৰিব পাৰিব।

২.৩ মৌখিক যুগৰ সাহিত্য

ভাষাৰ সৃষ্টি নোহোৱাকৈ সাহিত্যৰ সৃষ্টি হ'ব নোৱাৰে। আকৌ ভাষা এটা সৃষ্টি হোৱাৰ লগে লগে সি লিখিত ৰূপ লাভ নকৰে। সাহিত্য (Literature) শব্দৰে মূলতঃ লিখিত ৰূপৰ কথা বুজোৱা হয় যদিও ভাষা এটাই লিখিত ৰূপ লাভ কৰাৰো বহু পাছত বিভিন্ন স্তৰ অতিক্ৰম কৰিহে সি 'সাহিত্য' অভিধাৰে অভিব্যক্তি লাভ কৰে। অন্তৰত স্তূপীকৃত বিভিন্ন ভাৱ-অনুভূতি প্ৰকাশৰ কাৰণে ব্যৱহৃত ধ্বনিবোৰৰ দ্বাৰা যেতিয়া অক্ষৰৰ উদ্ভৱ হয়, তেতিয়া তাৰ মাধ্যমত সেই ভাৱ-অনুভূতিবোৰ লিপিবদ্ধ হয়। লিপিবদ্ধ ৰূপ পায় একোটা নিৰ্দিষ্ট ভাষাৰ মাধ্যমত আৰু সেই ভাষাটোৰ দ্বাৰাই পৰৱৰ্তী কালত নিৰূপিত হয় লিখিত ৰূপৰ দীঘলীয়া ইতিহাস। গতিকে এটা কথা সহজে অনুমেয় যে সাহিত্যৰ স্বৰূপ লিখিত ৰূপেৰে প্ৰকাশ হোৱাৰ পূৰ্বেই সি মুখে মুখে প্ৰচলিত আছিল। লিখিত ভাষা ৰূপে অৱয়ব লাভ কৰাৰ আগতেও মানুহে অন্তৰত জাগি উঠা বিভিন্ন ভাৱৰ প্ৰকাশ কৰিছিল। ব্যক্তিগত আৰু সামাজিক জীৱন-যাত্ৰাত প্ৰকাশ কৰা এই ভাৱ-অনুভূতিবোৰ মানুহৰ মুখে মুখে প্ৰচলিত হৈছিল। মানুহে কথ্য ৰূপত ব্যৱহাৰ কৰা ভাষাটোৰ মাধ্যমতে এনেবোৰ ভাৱৰ বৰ্হিপ্ৰকাশ ঘটাইছিল। ভাষাই লিখিত ৰূপ লৈ এটা যুগৰ নিৰ্মাণ কৰাৰ পূৰ্বে যিখিনি সময়ত মানুহে মনৰ ভাৱ-অনুভূতি, মানৱ জীৱনৰ বিভিন্ন পৰিস্থিতি, সমস্যা আদিক কাব্যিক, গাল্পিক, ফকৰা-যোজনা আদি ৰূপত প্ৰকাশ কৰিছিল তাকেই মৌখিক যুগ বুলি অভিহিত কৰিব পাৰি। মৌখিক যুগত প্ৰচলিত ভাষাৰ বিভিন্ন সংৰূপসমূহ মানুহৰ মুখে মুখে প্ৰজন্মৰ পৰা প্ৰজন্মলৈ বাগৰি লৈ লিখিত ৰূপ লাভ কৰিছিল। কালক্ৰমত সিয়ে মৌখিক সাহিত্য বুলি ব্যাপ্তি লাভ কৰিলে। এক অৰ্থত পৃথিবীত ভাষা এটা জন্ম হোৱাৰ পাছত বিকাশৰ যাত্ৰাপথৰ আদি স্তৰটোকে মৌখিক যুগ বুলি ধাৰণা কৰিব পাৰি।

য'ত মানুহৰ অস্তিত্ব আছে, তাত ভাষা আছে (Wherever human beings exist they have a language)। সাংস্কৃতিক বুৰঞ্জীকাৰসকলে প্ৰাগ্-ঐতিহাসিক তথ্যৰ অনুসন্ধানৰ পৰা জানিব পাৰিছিল যে মানুহৰ অস্তিত্ব লিখিত ভাষা ৰূপে প্ৰকাশ কৰাৰ আগতে সি মৌখিক তথ্যতে সম্ভৱপৰ হৈ উঠিছিল— 'Human existence before writing made verbalized records possible'। মৌখিক তথ্য অৰ্থাৎ মুখে মুখে প্ৰচলিত গীত-মাত, সাধুকথা, ফকৰা-যোজনা আদিবোৰে মানৱ জীৱনৰ চিত্ৰ প্ৰকাশ কৰাৰ ববে ই এক বহুল পৰিসৰত ব্যাপ্ত হৈ পৰিল। সকলো জাতিৰে সাহিত্যই লিখিত ৰূপ পোৱাৰ আগতে মৌখিকভাৱে প্ৰচলিত হৈ আছিল। জনসাধাৰণৰ মাজত মৌখিক পৰম্পৰাৰে পুৰুষানুক্ৰমে প্ৰচলিত হৈ অহা ছন্দোবদ্ধ ভাষা বা কথ্য ৰূপৰ সাহিত্যকে মৌখিক যুগৰ সাহিত্য আখ্যা দিব পাৰি। ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে ভাষা অবিহনে সাহিত্য সৃষ্টি অসম্ভৱ, সি মৌখিক সাহিত্যই হওক বা লিখি সাহিত্যই হওক। লিখিত সাহিত্য সৃষ্টি হোৱাৰ পূৰ্বে নিশ্চয়কৈ মৌখিক ভাষা ৰূপৰ প্ৰচলন আছিল। ভাষাৰ মৌখিক ৰূপ সম্পৰ্কে পোনপ্ৰথমে সচেতন দৃষ্টি প্ৰদান কৰিছিল আধুনিক ভাষাবিজ্ঞানৰ পিতৃ ফাৰ্ডিনাণ্ড চ্যুৰে। তেওঁ সকলো মৌখিক যোগাযোগৰ ভেটি হিচাপে ভাষাৰ মৌখিক ৰূপৰ প্ৰতি

গৱেষক পণ্ডিতসকলৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিছিল। অৱশ্যে তেওঁৰ মতে লিখিত ৰূপ মৌখিক ৰূপৰ পৰিপূৰক, মৌখিক ৰূপৰ ৰূপান্তৰ নহয়। অৰ্থাৎ মৌখিক ৰূপৰ পিঠিত ভেজা দি নহয়, তাৰ সমান্তৰালভাৱেই সাহিত্যৰ লিখিত ৰূপে গতি কৰি থাকে। এই প্ৰসংগত ৱাল্টাৰ জে. অংগে তেওঁৰ 'Orality and Literary' শীৰ্ষক গ্ৰন্থখনত এনেদৰে কৈছে—

Ferdinand de saussure (1857-1913), the father of modern linguistics, had called attention to the primacy of oral speech, which underpins all verbal communication as well as to the persistent, tendency, even among scholars, to think of writing as the basic form of language. Writing, he noted, has simultaneously 'usefulness, shortcomings dangers' (1959, pp. 23-4).

Still he thought of writing as a kind of complement to oral speech, not as a transformer of verbalization. (Saussure 1959, pp. 23-4)

এই কথাৰ সপক্ষে মত প্ৰকাশ কৰি বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱাদেৱে মন্তব্য কৰিছিল যে, লোক-সাহিত্যই হওক কিম্বা লিখিত সাহিত্যই হওক, উভয়ৰ মাজত অন্যান্য ক্ৰিয়া অনবৰতে চলি থাকে।

ওপৰোক্ত আলোচনাৰ পৰা এই কথা স্পষ্ট হয় যে, লিখিত সাহিত্যৰ পূৰ্বৰ সময়ছোৱাক মৌখিক যুগ বুলি নিৰ্ধাৰণ কৰিব পাৰি আৰু মৌখিক যুগত মানুহে মনৰ ভাৱ-অনুভূতি, আশা-আকাংক্ষা, আনন্দ-বেদনা, ক্ৰিয়া-প্ৰতিক্ৰিয়া, ঘাত-প্ৰতিঘাত ইত্যাদিক কথ্য ৰূপতে প্ৰকাশ কৰিছিল। সেইবাবে মৌখিক যুগৰ সাহিত্য বুলি এক বিশেষ শ্ৰেণীৰ সাহিত্য ৰূপৰ নিৰ্মাণ হ'ল যাৰ প্ৰকাশ লোকভাষাৰ মাজেদিয়ে সম্ভৱপৰ। সাহিত্য বুলিলে যদিও পোনেই কবিতা, নাটক, গল্প, উপন্যাস আদি লিখিত ৰূপৰ কথা মনলৈ আহে, তথাপি এনে ৰূপ সৃষ্টি হোৱাৰ বহু কাল পূৰ্বে অৰ্থাৎ লিপিৰ উদ্ভৱ হোৱাৰ বহু আগৰে পৰা জনসাধাৰণৰ মাজত এক প্ৰকাৰ কথ্য ভাষাৰ প্ৰচলন আছিল, যাৰ দ্বাৰা এক শ্ৰেণীৰ বিশেষ সাহিত্যৰ সৃষ্টি হৈছিল। পৃথিৱীৰ সকলো ভাষা লিখিত ৰূপত আত্মপ্ৰকাশ কৰাৰ আগৰ কালছোৱাত প্ৰাপ্ত সাহিত্যিক নিদৰ্শনৰ ভিত্তিত তাক মৌখিক যুগ (Oral Era) আৰু সেই যুগৰ সাহিত্যিক মৌখিক সাহিত্য (Oral Literature) বুলি নামকৰণ কৰা হ'ল।

মৌখিক যুগ বুলি এটা নিৰ্দিষ্ট যুগৰ সময়ৰ সীমাৰেখা অংকন কৰিব নোৱাৰি। তথাপি লিপিৰ উদ্ভৱৰ পূৰ্বৰ কালছোৱাক মৌখিক যুগ বুলি অভিহিত কৰিব পাৰি। এই কালছোৱাত জনসাধাৰণে মৌখিক পৰম্পৰাৰে সমূহীয়া জীৱনৰ আনন্দ-বেদনা, আশা-আকাংক্ষা, সুখ-দুখ, ক্ৰিয়া-প্ৰতিক্ৰিয়া, আচাৰ-ব্যৱহাৰ, সংস্কাৰ, ধৰ্মীয় বিশ্বাস, সামাজিক দায়িত্ববোধ তথা কৰ্তব্যজ্ঞানৰ লগত জড়িত ৰীতি-নীতি আদি অনুভূতিৰ প্ৰকাশ কৰে।

মৌখিক ৰূপত সহজ-সৰল, নিৰক্ষৰ বা স্বল্পাক্ষৰী, গ্ৰাম্য, সম্পূৰ্ণভাৱে পৰম্পৰাগত জীৱনবোধেৰে পৰিচালিত সাধাৰণ মানুহে উল্লিখিত আৱেগানুভূতি প্ৰকাশ কৰি নিৰ্মাণ কৰা সাহিত্যই হ'ল মৌখিক সাহিত্য (Oral Literature)। অৱশ্যে 'সাহিত্য' (Literature) শব্দটো লিখিত (Writing) ৰূপৰহে প্ৰকাশক। মৌখিক ৰূপক বুজাবলৈ গৱেষক-পণ্ডিতসকলে সন্তোষজনক পৰিভাষা এটা বিচাৰি পোৱা নাছিল—

We have the term 'literature', which essentially means 'writings'.... to cover a given body of written materials— English literature, children's literature— but no comparably satisfactory term or concept to refer to a purely oral heritage, such as the traditional oral stories, proverbs, ...

তথাপি একেবাৰে সাধাৰণ মানুহে, যি ন্যূন্যতম এটা উমৈহতীয়া উপাদানৰ অংশীদাৰ হিচাপে তাহানিৰে পৰা ঘৰুৱা, সামাজিক তথা ব্যৱহাৰিক জীৱনত লাভ কৰা আৱেগ-অনুভূতি, ধ্যান-ধাৰণা আৰু অন্যান্য অভিজ্ঞতাসমূহ মৌখিক ৰূপত প্ৰকাশ কৰি আহিছে। অভিজ্ঞতাৰ এই মৌখিক ৰূপায়ণকে মৌখিক সাহিত্য ৰূপে প্ৰকাশ কৰা হ'ল। ই কেতিয়াবা পদ্য, কেতিয়াবা গদ্য আৰু কেতিয়াবা উক্তি হিচাপে প্ৰকাশ লাভ কৰিছে। এইদৰে ভিন ভিন ৰূপত প্ৰকাশিত হোৱা লোক সমাজৰ মৌখিক সৃষ্টিৰ নামেই হ'ল মৌখিক সাহিত্য। কোনোবা বিশেষ ব্যক্তিৰ মুখেৰে প্ৰকাশ পোৱা এই গীত আৰু কথ্য ৰূপবোৰে সাৰ্বজনীন ৰূপ লাভ কৰি ব্যক্তি নিৰপেক্ষ ৰচনা হৈ পৰে। এই প্ৰসংগত নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মাই মন্তব্য কৰিছে— 'লোকসাহিত্য ব্যক্তি বিশেষৰ ৰচনা নহয় বুলি কোৱা হৈছে যদিও এইবিধ সাহিত্য ব্যক্তি বিশেষেই ৰচনা কৰে, কিন্তু তেওঁ তেওঁৰ নিৰ্মিত সমাজলৈ ঠেলি দিয়ে।'

মৌখিক যুগৰ জনসাধাৰণৰ মাজত প্ৰবাহিত হৈ আহি এই মৌখিক সাহিত্যসমূহ লেখন পদ্ধতি হিচাপে প্ৰচলিত হোৱাৰ পিছতহে লিপিবদ্ধ হয়। উল্লেখযোগ্য যে, উইলিয়াম ৰিচাৰ্ড বেচকমে মৌখিক সাহিত্যক বুজাবলৈ 'Verbal Art' পদ ব্যৱহাৰ কৰিছে। 'Verbal Art' বা মৌখিক কলা বা বাচিক কলাই মৌখিকভাৱে প্ৰচলিত হৈ অহা পৰম্পৰাক বুজায়। অতীজৰে পৰা মৌখিকভাৱে লোককথা, লোকোক্তি, লোকগীত আদি প্ৰচলিত হৈ আহিছে। ৰিচাৰ্ড এম. ডৰচনে 'লোকসাহিত্য'ৰ সমাৰ্থক ৰূপত 'Expressive Literature' অভিধাটো প্ৰয়োগ কৰিছিল। মৌখিক সাহিত্য (Oral Literature) বা লোক-সাহিত্য (Folk Literature)ক পৰম্পৰাগত মৌখিক ৰূপ (Traditional Oral Process), অলিখিত সাহিত্য (Unwritten Literature), জনপ্ৰিয় সাহিত্য (Popular Literature), আদিম সাহিত্য (Primitive Literature) আদি বিভিন্ন পদেৰে বুজোৱা হয়।

মৌখিক যুগত প্ৰচলিত মৌখিক সাহিত্য ব্যক্তি নিৰপেক্ষ ৰচনা। মৌখিকভাৱে প্ৰচলিত সাহিত্য বুলিও ক'ব পাৰি। এইবিধ সাহিত্য অশিক্ষিত গাঁৱলীয়া চহা লোকৰ

মুখে মুখে প্রচাৰিত হৈ অহা সাহিত্য। এই ৰচনাৰ কোনো ব্যক্তিগত লেখক যিদৰে পোৱা নাযায়, তেনেদৰে ইয়াত প্ৰকাশ ঘটা সাধাৰণ লোকৰ জ্ঞান আৰু অভিজ্ঞতাৰে কোনো সংজ্ঞা নাই। মুখে মুখে বাগৰি মৌখিক সাহিত্য সাধাৰণতে চিৰ প্ৰৱাহিত হৈ থাকে এজনৰ পৰা আন এজনলৈ, এঠাইৰ পৰা আন এঠাইলৈ, এটা যুগৰ পৰা আন এটা যুগলৈ। মৌখিক সাহিত্য সৃষ্টিৰ প্ৰধান উৎস হ'ল লোকজীৱন। সেয়ে মৌখিক সাহিত্য বা লোকসাহিত্যক লোক জীৱনৰ প্ৰকাশ বুলিব পাৰি।

মৌখিক সাহিত্য লোকসংস্কৃতিৰ অন্তৰ্গত এটা উল্লেখযোগ্য বিভাগ। মৌখিক সাহিত্যক বিভিন্নজনে বিভিন্ন ধৰণে শ্ৰেণীবিভাগ কৰিছে। ৰিচাৰ্ড এম. ডৰচনে লোক সাহিত্যক চাৰিটা ভাগত ভাগ কৰিছে এনেদৰে—

- (ক) লোক বৃত্তান্ত (Folk Narrative)
- (খ) লোকগীত বা লোককবিতা (Folk Song or Folk Poetry)
- (গ) প্ৰবাদ-প্ৰবচন আৰু সাঁথৰ (Proverbs and Riddles)
- (ঘ) লোকবচন বা লোকভাষা (Folk Speech)

কিশোৰ যাদৱে তেওঁৰ 'Folklore and its Motifes in Tribal Literature' শীৰ্ষক গ্ৰন্থত মৌখিক সাহিত্যৰ চাৰিটা ভাগৰ কথা উল্লেখ কৰিছে—

- (ক) লোকবৃত্তান্ত (Oral Narrative)
- (খ) মৌখিক কবিতা বা লোককবিতা (Oral Poetry or Folk Poetry)
- (গ) প্ৰবাদ-প্ৰবচন (Proverbs)
- (ঘ) লোকবচন বা লোকভাষা (Folk Speech)

'বাংলা লোকসাহিত্য'ৰ লেখক আশুতোষ ভট্টাচাৰ্যই মৌখিক সাহিত্যক ভাগ এনেদৰে কৰিছে—

- (ক) ছড়া (নিচুকণি গীত, ওমলা গীত আদি)
- (খ) গীতি (লোকগীত)
- (গ) গীতিকা (মালিতা)
- (ঘ) কথা (সাধু)
- (ঙ) ধাঁধা (সাঁথৰ)
- (চ) প্ৰবাদ
- (ছ) পুৰা কাহিনী

মহেশ্বৰ নেওগে 'অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা'ত মৌখিক সাহিত্যৰ শ্ৰেণীবিভাগ কৰিছে, এনেদৰে—

- (ক) গীতিসাহিত্য
- (খ) সাধুকথা
- (গ) প্ৰবচন, ফকৰা-যোজনা, সাঁথৰ
- (ঘ) মন্ত্ৰ
- (ঙ) ডাকৰ বচন

প্ৰফুল্লদত্ত গোস্বামীৰ শ্ৰেণীবিভাজন এনেধৰণৰ—

- (ক) কল্পনাপ্ৰধান সাধুকথা, পুৰাকাহিনী, কিংবদন্তি, কৌতুক আদি
- (খ) গীত-মাত
- (গ) সাঁথৰ
- (ঘ) পটন্তৰ বা প্ৰবচন
- (ঙ) মন্ত্ৰ-সাহিত্য

সতেম্ৰনাথ শৰ্মাই ইয়াক প্ৰধানতঃ তিনিটা বহল ভাগত ভাগ কৰি দেখুৱাইছে—

- (ক) লোকগীত
- (খ) ফকৰা যোজনা আৰু প্ৰবচন
- (গ) সাধুকথা

হেমন্ত কুমাৰ শৰ্মায়ো তিনিটা ভাগত ভাগ কৰি দেখুৱাইছে এনেদৰে—

- (ক) লোকগীত
- (খ) ফকৰা-যোজনা, সাঁথৰ-পটন্তৰ
- (গ) সাধুকথা

এনেদৰে পণ্ডিতসকলে বিভিন্ন ভাগত ভাগ কৰি মৌখিক সাহিত্যক শ্ৰেণীবিভাগ কৰিছে। প্ৰতিজনৰ বিভাজন সুকীয়া সুকীয়া হ'লেও মৌখিক সাহিত্য বিভাজনৰ মূল ভেঁটিটো হ'ল মুখে মুখে প্ৰচলন হৈ অহা লোকজীৱনৰ বিচিত্ৰতা প্ৰকাশক সাহিত্য সম্ভাৰ। এইবিধ সাহিত্য দেশ-কাল নিৰ্বিশেষে সকলোতে একে। ইয়াৰ এনে সাৰ্বজনীনতাৰ মূল কাৰণ হ'ল পৃথিৱীৰ যি ঠাইৰে মানুহ নহওক লাগিলে; মানুহৰ মৌলিক প্ৰবৃত্তিবোৰ পৃথিৱীৰ সৰ্বত্ৰতে সদৃশ। এই সাদৃশ্যতাৰ কাৰণতে মৌখিক সাহিত্যই সাৰ্বজনীন বৈশিষ্ট্য আহৰণ কৰিছে। তদুপৰি মৌখিক সাহিত্য বা লোক-সাহিত্য মানৱ ইতিহাসৰ দলিল। ই অশিক্ষিতজনৰ সৃষ্টি হ'লেও ইয়াত লোকসমাজৰ চিন্তা-চৰ্চা, সামাজিক ধ্যান-ধাৰণা আদিৰ প্ৰতিফলন ঘটে। আনহাতে লিখিত সাহিত্যৰ পূৰ্বৱৰ্তী স্তৰৰ সাহিত্য হিচাপেও এইবিধ সাহিত্যৰ গুণগত আৰু ঐতিহাসিক মূল্য লেখত ল'বলগীয়া।

আত্মমূল্যায়ণ প্ৰশ্ন

কোনছোৱা সময়ৰ সাহিত্যক মৌখিক সাহিত্য বুলি কোৱা হয়? (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

২.৪ মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা আৰু ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য

পৃথিৱীৰ প্ৰত্যেক ভাষাতে মানুহে নিজৰ জ্ঞান, অভিজ্ঞতা, কল্পনা-অনুভূতি প্ৰকাশ কৰিবৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা বা উচ্চাৰণ কৰা ধ্বনি, শব্দৰ যোগেদি মৌখিক কলাৰ মৰ্যাদা

লাভ কৰি আহিছে। এনে মৌখিক কলাসমূহ লগত সামাজিক অনুষ্ঠানসমূহৰো অবিচ্ছেদ্য সম্পৰ্ক জড়িত হৈ আছে। এই মৌখিক কলাসমূহ প্ৰকাশক ভাষা ৰূপ লিখিত ভাষাতকৈ বেলেগ। অকল বেলেগ হোৱাই নহয়, সি ভাষাৰ লিখিত ৰূপতকৈও পূৰ্ব স্তৰৰ। মৌখিক যুগত প্ৰচলিত সাহিত্যসমূহ যিহেতু মুখে মুখে প্ৰচলিত, সেই হেতুকে তাৰ ভাষা কথিত ভাষাৰ শব্দ আৰু প্ৰকাশ ৰীতিৰে ৰুদ্ধ। মৌখিক সাহিত্যৰ ভাষা তাৎপৰ্যপূৰ্ণতাৰ বিষয়ে ক'বলৈ গৈ বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱাই কৈছে এনেদৰে— “সকলো ভাষাৰে ঘাইকৈ দুটা ৰূপ— এটা সংস্কৃত, অন্যটি প্ৰাকৃত; অৰ্থাৎ এটি সাহিত্যিকৰ, পুথি-পত্ৰৰ আৰু মার্জিত ৰুচিৰ লোকৰ; আনটি সাধাৰণ অৰ্থাৎ গাঁৱলীয়া মানুহৰ ভাষা (কথিত বা উপভাষা)। সবহসংখ্যক মানুহে এই প্ৰাকৃত অৰ্থাৎ সাধাৰণ মানুহৰ ভাষাটোকেই দৈনন্দিন জীৱনত ব্যৱহাৰ কৰে। এই ভাষাৰ উচ্চাৰণ, শব্দৰ প্ৰয়োগ আৰু অৰ্থ, বাক্যৰীতি সুকীয়া; ই ব্যাকৰণৰ বিধি-নিষেধৰ পৰা বহুখিনি মুক্ত। ভাষাৰ মৌখিক ৰূপ সম্পৰ্কীয় অধ্যয়ন এক অবাচীন ধাৰণা। পণ্ডিতজগতত ই সক্ৰিয়তা লাভ কৰাৰ কাৰণ হ'ল মৌখিক ৰূপৰ গুৰুত্ব উপলব্ধি। তেওঁলোকৰ অনুসন্ধানত স্পষ্ট হ'ল যে, ভাষা প্ৰধানতঃ মৌখিক পৰিঘটনাতহে (Language is an oral phenomenon)। নৃতাত্ত্বিক, সমাজতাত্ত্বিক, সাংস্কৃতিক বিশাৰদ তথা গৱেষকসকলে এই সম্পৰ্কে বিভিন্ন চিন্তা-চৰ্চা কৰিছিল যদিও চ্যুচুৰেহে এই সম্পৰ্কে সচেতন ভাষাবৈজ্ঞানিক অধ্যয়নৰ বাট প্ৰশস্ত কৰি তোলে। অৱশ্যে গঠনবাদী (Structuralists) সকলে ভাষাৰ মৌখিক পৰম্পৰাক বিতং বিশ্লেষণ কৰিছিল, কিন্তু তেওঁলোকৰ সেই অধ্যয়নক পৰ্যাপ্ত আখ্যা দিব পৰা নগ'ল। সেই অধ্যয়নত উল্লেখিত বেছিখিনি তথ্যই আছিল লিখিত ৰূপৰ সৈতে তুলনাহীন বিশ্লেষণ। সি যি নহওঁক মৌখিক যুগৰ ভাষা হ'ল ভাষাৰ প্ৰাথমিক মৌখিকতা (Primary Orality) যি লিখিত ৰূপৰ সৈতে সম্পূৰ্ণ অপৰিচিত (Unfamimiliar with Writing)।

উল্লেখযোগ্য যে, পৃথিৱীত প্ৰচলিত সবহসংখ্যক ভাষা ৰূপ বৰ্তমানেও মৌখিক ৰূপতে প্ৰচলিত হৈ আছে। মানৱ ইতিহাস অনুসন্ধানত প্ৰাপ্ত বহু হাজাৰ ভাষাৰ ভিতৰত মাত্ৰ ১০৬টা (আনুমানিক) ভাষাতহে লিখিত সাহিত্য সৃষ্টি হোৱাৰ নিদৰ্শন পোৱা যায় আৰু বাকীসমূহৰ এতিয়াও লিখিত ৰূপ পাবলৈ নাই। ৱাল্টাৰ জে. অংগে তেওঁৰ ‘Orality and Literary’ গ্ৰন্থত মৌখিক ৰূপত প্ৰচলিত ভাষাৰ সাংখ্যিক মান নিৰূপণ কৰি কৈছে যে—

There is as yet no way to calculate how many languages have disappeared or been transmuted into other language before writing came along. Even now hundreds of languages in active use are never written at all : no one has worked out an effective way to write them.

অৰ্থাৎ মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা বুলি ভাষাৰ যিটো মূল ৰূপৰ কল্পনা কৰা হয় সি ধ্ৰুৱ (Constant)। পৃথিৱীত প্ৰচলিত ভাষাসমূহৰ সৰ্বসংখ্যকে লিখিত ৰূপ পোৱাৰ হয়তো আন ভাষালৈ পৰিৱৰ্তন হয়, নহ'লে মৌখিক স্তৰতে সি বৰ্তি থাকে। এই দিশৰ পৰা এটা কথা স্পষ্ট হয় যে ভাষাৰ মূল মৌখিকতাহে স্থায়ী (The basic orality of language is permanent)। মৌখিক যুগত প্ৰচলিত সাহিত্য আছিল মৌখিক সংস্কৃতিৰ বাহক। মৌখিক সংস্কৃতিৰ বাহক মৌখিক ভাষা ব্যৱহাৰকাৰীসকল 'শিক্ষিত' নাছিল। লিখিত ভাষা ৰূপৰ লগত তেওঁলোকৰ কোনো সম্পৰ্ক নাছিল, তথাপি তেওঁলোকৰ জ্ঞানৰ গভীৰতা আছিল অতুলনীয়। তেওঁলোকে মৌখিক পৰম্পৰাৰে ভাষাৰ সংৰক্ষণ কৰিছিল। শুনি, তাৰ পুনৰাবৃত্তি কৰি, ভাষিক সমলবোৰ সংমিশ্ৰণ আৰু পুনৰ সংমিশ্ৰণৰ উপায় আয়ত্ত কৰি তেওঁলোকে মৌখিক ভাষাৰ ব্যৱহাৰ কৰিছিল, ব্যৱহাৰিক কৌশল আয়ত্ত কৰিছিল। ইয়াৰ সৈতে কঠোৰ অধ্যয়নৰ ধাৰণাক সম্পৃক্ত কৰা হোৱা নাছিল।

মৌখিক সাহিত্যৰ ভাষা নিঃসন্দেহে মুখ পৰম্পৰাত প্ৰচলিত ভাষা। মৌখিক সাহিত্য যিদৰে লিখিত বা অভিজাত সাহিত্যৰ মূল ভেঁটি তদ্ৰূপ মৌখিক সাহিত্যৰ ভাষাও সকলো ভাষাৰে বুনিয়াদ। এই প্ৰসংগত W. E. Richmondৰ এটি মন্তব্য উল্লেখনীয়— 'It should be obvious by now that Folk speech is the foundation on which all language is based'.

মানুহৰ মুখে মুখে প্ৰচলিত হৈ অহা প্ৰবাদ, ফকৰা-যোজনা আদিবোৰেই আছিল মৌখিক সাহিত্যৰ ভাষিক সমল। এইবোৰৰ দ্বাৰা বক্তব্য ভাৱক সংক্ষিপ্ত ৰূপত প্ৰকাশ কৰা হয় আৰু তাৰ অন্তৰালত থকা মূল পাঠ শ্ৰোতাৰ আগত সম্পূৰ্ণ মুকলিকৈ তুলি ধৰা নহয়। মৌখিক ভাষা ৰূপৰ সংক্ষিপ্ততাৰ মাজত লোক সমাজৰ দীৰ্ঘদিনীয়া অভিজ্ঞতা সংহত ৰূপত নিহিত হৈ থাকে। মৌখিক সাহিত্যৰ ভাষা ছন্দোবদ্ধ। মূলতঃ মৌখিক সাহিত্যৰ অন্তৰ্গত লোকগীতৰ ভাষাৰ শাৰীৰ অন্তত একে শব্দাৱলীৰ প্ৰয়োগেৰে ছন্দ মিলোৱা হয়। ছন্দ মিলাবৰ কাৰণে মূল বিষয়ৰ লগত অৰ্থৰ সংগতি নথকা শব্দ বা বাক্যাংশৰো সংযোজন কৰা হয়।

যিহেতু মুখে মুখে প্ৰচলিত ভাষাৰে মৌখিক সাহিত্য নিৰ্মাণ হয়, সেয়ে মৌখিক সাহিত্যৰ ভাষা কথিত ভাষাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত বুলি ক'ব পাৰি। মৌখিক সাহিত্যৰ ভাষা একো একোটা ভাষাৰ জাতীয় বৈশিষ্ট্যসূচক। কাৰণ জাতিৰ আঞ্চলিকতা আৰু আঞ্চলিকতাই ৰক্ষা কৰা বিশ্বজনীন পৰিচিতিৰ মাজৰ সম্পৰ্ক মৌখিক সাহিত্যৰ দ্বাৰা ৰক্ষিত হৈ আহিছে। এই মৌখিক সাহিত্যৰ ভাষাৰ প্ৰকাশভংগীৰ ক্ষেত্ৰত নিম্নলিখিত প্ৰকাৰসমূহৰ প্ৰৱণতা মন কৰিবলগীয়া। এই প্ৰকাৰসমূহে মৌখিক চিন্তা আৰু ভাৱক বিশিষ্টতা প্ৰদান কৰে—

- ১। প্ৰাথমিক স্তৰত মৌখিক সাহিত্যৰ ভাষাত চিন্তা বা ভাৱক সংযোগাত্মক ৰূপত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। (Aggregative rather than subordinative)

- ২। সমষ্টিগতভাৱে ভাষিক সমলৰ ব্যৱহাৰ (Aggregative rather than analytic) কৰা হয়।
- ৩। চিন্তা আৰু ভাৱনাৰ অতিৰিক্ততা বা প্ৰচুৰতাই মৌখিক সাহিত্যৰ ভাষাক এক বিশেষ গতি প্ৰদান কৰে। (Redundant or Copious)
- ৪। মৌখিকী চিন্তাই মৌখিক সাহিত্যৰ ভাষাক ৰক্ষণশীল বা পৰম্পৰাবাদী কৰি তোলে। (Conservation or Traditionalist)
- ৫। মৌখিক সাহিত্যৰ ভাষা লোকজীৱনৰ অতি ওচৰ-সম্বন্ধীয় (Close to the human lifeworld) ইত্যাদি।

উল্লিখিত আলোচনাৰ ভিত্তিত মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাৰ কেতবোৰ বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰা হ'ল—

- ১। মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা কথ্য ৰূপৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। লিখিত ৰূপৰ লগত কোনো সম্পৰ্ক নথকা ভাষা ৰূপেই হৈছে মৌখিক ৰূপৰ প্ৰাথমিকতা।
- ২। মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা যিহেতু পুৰুষানুক্রমে প্ৰচলিত হয়, সেয়েহে ইয়াক কোনো এটা জাতিৰ কোনো এক সময়ৰ ভাষিক দলিল বুলিব পাৰি।
- ৩। মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাৰ পৰিসৰ বিস্তৃত। ই আদিম স্তৰৰ ভাষিক স্বাক্ষৰ। আদিম স্তৰ বোলোতে তাৰ সময়সীমা নিৰূপণ সম্ভৱ হৈ পৰে।
- ৪। মৌখিক সাহিত্যৰ ভাষা ছন্দোবদ্ধ।
- ৫। এই যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাত সংক্ষিপ্ততা মনকৰিবলগীয়া। সংক্ষিপ্ততা গুণে তাক প্ৰতীকধৰ্মী কৰি তুলিছে।
- ৬। মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা কথিত তথা মানুহৰ মুখে মুখে প্ৰচলিত হৈ অহা বাবে ই কোনো ব্যাকৰণগত নীতি-নিয়মৰ দ্বাৰা শৃংখলিত নহয়।
- ৭। আধুনিকতাই স্পৰ্শ নকৰা যিকোনো জাতিৰ ভাষাই মৌখিক ভাষা ৰূপত প্ৰচলন হৈ থাকে। গতিকে পৃথিৱীত লিখিত ভাষাতকৈ মৌখিক ৰূপত প্ৰচলিত ভাষাৰ সংখ্যা সৰহ, আনহাতে মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাৰ অধ্যয়ন অবিহনে লিখিত সাহিত্যৰ অধ্যয়ন সম্পূৰ্ণ নহয়।
- ৮। মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা গদ্য-পদ্য উভয়ধৰ্মী।
- ৯। মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা প্ৰসংগ নিৰ্ভৰ। উদাহৰণস্বৰূপে— মৌখিক যুগত প্ৰচলিত সাহিত্যত প্ৰবচনৰ ব্যৱহাৰ অধিক। প্ৰবচনৰ অৰ্থ ব্যাখ্যাৰ বাবে ইয়াৰ পাঠৰ লগত প্ৰসংগৰ জ্ঞান অতি আৱশ্যক।
- ১০। মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাত উচ্চাৰিত শব্দৰ এক বিশেষ ভূমিকা থাকে। কেৱল উচ্চাৰণৰ ক্ষেত্ৰতেই নহয়, অৰ্থৰ ক্ষেত্ৰতো সি আন ৰূপতকৈ সুকীয়া হয়। এইক্ষেত্ৰত শ্বাসাঘাত, আঞ্চলিকতা আদি কাৰকে ক্ৰিয়া কৰে।

এনেদৰে আলোচনা কৰি ক'ব পাৰি যে, পৃথিৱীত প্ৰচলিত যিকোনো ভাষাই লিখিত ৰূপ পোৱাৰ আগতে যি ৰূপত প্ৰচলন হৈ থাকে, সিয়েই মৌখিক যুগৰ ভাষা ৰূপ। মৌখিক যুগৰ ভাষাৰ সাহিত্য উল্লিখিত কাৰকসমূহৰ বাবে লিখিত সাহিত্য ৰূপতকৈ বেলেগ হৈ পৰিল। অৱশ্যে লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা নিৰ্মাণৰ ভেঁটি যে মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা সেই কথা নিঃসন্দেহে ক'ব পাৰি।

আত্মমূল্যায়ণ প্ৰশ্ন

মৌখিক সাহিত্যৰ ভাষাৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য কি? (৪০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

২.৫ লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা

ভাষা ভাৱৰ বাহক। ভাষাৰ যোগেদি মানুহে পৰস্পৰৰ মাজত যোগাযোগ সম্ভৱ কৰি তোলে। মানুহৰ ভাৱ প্ৰকাশক বা যোগসূত্ৰ স্থাপক ভাষা ব্যৱহাৰৰ প্ৰধান দুটা পদ্ধতি হ'ল—

(১) মৌখিক বা কথ্য ভাষা (Oral Language)

(২) লিখিত ভাষা (Written Language)

ওপৰৰ আলোচনাত মৌখিক ভাষা সম্পৰ্কত সম্যক ধাৰণা প্ৰদান কৰা হ'ল। এতিয়া আহোঁ লিখিত ভাষা বা লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাৰ আলোচনালৈ। ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে, লিখিত ৰূপৰ আগৰ কালছোৱাই মৌখিক যুগ। সেই দিশেৰে লিপিৰ উদ্ভৱৰ পাছৰ পৰা লিখিত যুগৰ সময়সীমাৰ প্ৰাৰম্ভিক ৰেখাচিত্ৰৰ অংকন কৰিব পাৰি। পৃথিৱীৰ সকলো ভাষাই লিখিত ৰূপৰ মাজেৰেহে তাৰ অস্তিত্ব প্ৰতিপন্ন কৰিব পাৰে। ভাৰতীয় ভাষা বা অসমীয়া ভাষাৰ ক্ষেত্ৰতো একে কথাই প্ৰযোজ্য হয়। খ্ৰীষ্টীয় ৪ৰ্থ-৫ম শতিকাত লিপিৰ বিকাশৰ পাছৰ পৰা অসমীয়া ভাষাৰ লিখিত ৰূপৰ নিদৰ্শন স্বৰূপে শিলালিপি, তাম্ৰলিপি আদিবোৰলৈ আঙুলিয়াব পাৰি। ভাষাই লিপিৰ সহায়ত লিখিত ৰূপ লাভ কৰে। মানুহৰ মনৰ ভাৱ-অনুভূতি, চিন্তা-চেতনাই যেতিয়া লিপিৰ সহায়ত এটা চাক্ষুস অৱয়ব লাভ কৰে, তেতিয়া তাক লিখিত ভাষা বুলিব পাৰি। ভাৰতীয় লিখিত যুগৰ সময়সীমা খ্ৰীষ্টপূৰ্ব পঞ্চদশ শতিকাৰ পৰাই নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। খ্ৰীষ্টপূৰ্ব পঞ্চদশ শতিকাত ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাই প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা স্তৰত প্ৰৱেশ কৰি বৈদিক-সংস্কৃত ভাষা ৰূপত আত্মপ্ৰকাশ কৰিলে। সুদীৰ্ঘ পৰিক্ৰমাৰে ক্ৰমবিকাশিত হৈ বৈদিক-সংস্কৃত ভাষাই পালি-প্ৰাকৃত-অপভ্ৰংশ-অৱহট্ট স্তৰৰ মাজেদি সৰলীকৃত হয় আৰু খ্ৰীষ্টীয় ৯ম-১০ম শতিকাত সি ভিন ভিন ভাৰতীয় লিখিত পূৰ্ণাংগ ভাষা ৰূপৰ জন্ম দিয়ে। এনেদৰে অসমীয়া ভাষাও পূৰ্ণাংগ লিখিত ৰূপেৰে আত্মপ্ৰকাশ কৰে।

লিখিত যুগৰ সাহিত্য বুলি কওঁতে শিলালিপি, তাম্ৰলিপি, অনুশাসনসমূহৰ পৰা আৰম্ভ কৰি চলতি সাহিত্য ৰূপকো বুজা যায়। লিখিত যুগৰ পৰিসীমা মৌখিক যুগতকৈ বিস্তৃত হৈ পৰিল যদিও মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাতকৈ লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা বহুক্ষেত্ৰত সীমিত হৈ পৰিল। ইয়াৰ মূলতে হ'ল লিখিত ভাষা কথিত ভাষাৰ কৃত্ৰিম বিকাশ মাত্ৰ। ই ভাষা সংৰক্ষণৰ এটা পদ্ধতিহে। এই প্ৰসংগত লিঅ'নাৰ্ড ব্লুমফিল্ডে কৈছে এনেদৰে— 'Writing is not language, but merely a way of recording language by means of visible marks'.

কথ্য বা মৌখিক ভাষা ৰূপৰ ভিত্তিত লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা নিৰ্মাণ হ'লেও প্ৰাথমিক মৌখিকতাৰ গভীৰ অধ্যয়নে লিখিত (Writing) ভাষা ৰূপৰ প্ৰয়োজনীয়তা আৰু প্ৰকৃততে কাৰ্যক্ষমভাৱে সাক্ষৰ মানুহৰ ধাৰণা প্ৰদানত বিশেষ গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিলে। 'সাহিত্য' শব্দটোৱে যদিও মৌখিক ৰূপত প্ৰচলিত সম্ভাৱক সামৰি লৈছে, ই প্ৰধানতঃ লিখিত ভাষা ৰূপৰহে নিকটৱৰ্তী উপাদান। কিছুসংখ্যক পণ্ডিতগৰেকে 'সাহিত্য' বুলি লিখিত ৰূপকহে সমৰ্থন কৰে। তেওঁলোকৰ মতে, লিখিত ৰূপ অবিহনে মৌখিক ভাষা ৰূপতো নিজৰ চিন্তাধাৰাৰ প্ৰয়োগ অৰ্থবহ হৈ নুঠে। কিয়নো মৌখিক ৰূপতো ভাষিক সমল যেনে— ধ্বনি, ৰূপ, শব্দ, বাক্য আদিৰে ভাৱৰ বহিঃপ্ৰকাশ ঘটোৱা হয়। এই প্ৰসংগত লিখিত ভাষা ৰূপৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ গৈ ৱাল্টাৰ জি. অংগে কৈছে এনেদৰে—

Without writing, the literal mind would not and could not think as it does, not only when engaged in writing but normally even when it is composing its thoughts in oral form. More than any other single invention, writing has transformed human consciousness.

অৱশ্যে প্ৰসিদ্ধ দাৰ্শনিক প্লেটোৱে লিখিত ভাষা ৰূপৰ কেতবোৰ আসোঁৱাহ বা দুৰ্বলতাৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। তেওঁৰ মতে, লিখিত ৰূপ (Writing) এটা নিৰ্মিত সামগ্ৰী (Manufactured Product)। দ্বিতীয়তে, লিখিত ৰূপে মানুহৰ স্মৃতিশক্তিৰ ধ্বংস কৰিছে। লিখিত তথ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীলসকলে বিষয়ৰ বাহ্যিক তথ্যকে সত্য বুলি মানি লোৱাৰ ফলত তাৰ প্ৰকৃত বা আভ্যন্তৰীণ পাঠৰ পৰা বহু দূৰত অৱস্থান কৰে। তৃতীয়তে, এটা লিখিত পাঠ সদায়ে অসম্ভৱদায়ক হৈ উঠে। তেওঁৰ মতে, কথ্য ৰূপৰ দ্বাৰা বিষয় প্ৰসংগত বিস্তৃত, প্ৰকৃত আৰু বৰ্ণনাত্মক প্ৰত্যুত্তৰ পোৱা যায়। কিন্তু লিখিত পাঠৰ পৰা প্ৰদত্ত বা উদ্ধৃত প্ৰশ্নটোৱে পুনৰাবৃত্ত হয়। তেওঁৰ মতে, ভাষাৰ লিখিত ৰূপটো নিষ্ক্ৰিয় (Passive)। কিয়নো ইয়াৰ পৰা এখন অৱাস্তৱ, অস্বাভাৱিক জগতৰহে উপলব্ধি ঘটে। প্লেটোৱৰ এই যুক্তিক সম্পূৰ্ণৰূপে মানি ল'ব নোৱাৰি। কিয়নো লিখিত যুগৰ

সাহিত্যৰ ভাষাই পৃথিৱীত প্ৰচলিত পূৰ্বৰ ভাষা ৰূপৰ অস্তিত্বক এটা গতিশীল মাত্ৰা প্ৰদান কৰে। মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ দীৰ্ঘম্যাদি প্ৰসাৰতা লিখিত যুগৰ ভাষাৰ দ্বাৰাই প্ৰশস্ত হয়। সেয়েহে লিখিত ভাষাক প্ৰযুক্তি বুলিও ক'ব পাৰি, যিয়ে আধুনিক মানৱ মনৰ বৌদ্ধিক কাৰ্যকলাপৰ নিৰ্মাণ কৰিছে আৰু শক্তিশালীকৈ গঢ় দিছে। অৱশ্যে ভাষাই লিপিসহ আত্মপ্ৰকাশ কৰাৰো বহুকাল পাছত সি সাহিত্য নিৰ্মাণ কৰিবলৈ সক্ষম হোৱা ঘটনাটোৱে মানৱ ইতিহাসৰ বিকাশক কিছু পিছুৱায় নিয়ে। সি যি নহ'লেও ভাষাৰ চান্দুস ৰূপৰ উপস্থিতি নিৰ্ধাৰণ কালৰ পৰাই লিখিত যুগৰ আৰম্ভণি ঘটিল আৰু তেতিয়াৰ পৰা ভাষাই ক্ৰমবিকাশৰ হৈ আহি মনৰ ভাৱানুভূতিক ধ্বনি, শব্দ বাক্যৰে এটা ৰূপ দি যি সাহিত্যৰ নিৰ্মাণ কৰিলে, সেয়েই লিখিত যুগত সাহিত্য বুলি সূচিত হ'ল।

লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাৰ বৈশিষ্ট্য সম্পৰ্কত মন কৰিবলগীয়া দিশসমূহ হ'ল—

- ১। লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা যিহেতু ধ্বনি, ৰূপ, শব্দ, বাক্য আদি ভাষিক উপাদানেৰে নিৰ্মিত এটা দৃশ্যমান ৰূপ, ই ব্যাকৰণসিদ্ধও হ'ব লাগিব।
- ২। লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা লিখিত ৰূপৰ ব্যৱহাৰৰ মাজতে আৱদ্ধ।
- ৩। লিখিত সাহিত্যৰ ভাষা আধুনিকতাৰ আৱৰণেৰে আবৃত। ই শিক্ষিত সম্প্ৰদায়ৰ মাজত প্ৰচলিত ভাষাকহে প্ৰতিনিধিত্ব কৰে।
- ৪। লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাত শব্দ নিৰ্বাচন এক বিশেষ বৈশিষ্ট্য। মনৰ ভাৱানুভূতি প্ৰকাশক ভাষা হ'লেও শিষ্ট, মৰ্জিত বুলি বিবেচিত শব্দহে ব্যৱহাৰৰ উপযোগী হৈ উঠে।
- ৫। লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাৰ গ্ৰহণযোগ্যতা স্থান-কাল-পাত্ৰ ভেদে সৰ্বত্ৰে একে।
- ৬। লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাক প্ৰযুক্তিৰ নিৰ্মাণ বুলি কোৱা হৈছে যদিও প্ৰযুক্তিবিদ্যাৰ দ্ৰুত বিকাশে এই ভাষা ৰূপৰ মূল অৱস্থাক প্ৰভাৱিত কৰি সম্পূৰ্ণ পৰিৱৰ্তন কৰিব নোৱাৰে।

এনেদৰে মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাৰ ভিত্তিত নিৰ্মাণ হোৱা লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। অসমীয়া ভাষালৈ লক্ষ্য কৰিলেই এই দুয়োটা যুগৰ ভাষা বিশেষৰ স্থিতি, বিৱৰ্তনৰ ৰূপৰেখা স্পষ্ট হৈ পৰে। অসমীয়া ভাষাৰ মৌখিক যুগ বিভিন্ন লোকগীত, সাধুকথা প্ৰবাদ-প্ৰবচন, ফকৰা-যোজনা, পটম্বৰ আদিৰে সমৃদ্ধ। এইসমূহৰ প্ৰত্যেকৰে আকৌ কেইবাটাও উপবিভাগ আছে। এই উপবিভাগসমূহৰ বিতং আলোচনাই অসমীয়া ভাষাৰ মৌখিক যুগটোৰ সমৃদ্ধিশালী ৰূপটো স্পষ্টকৈ তুলি ধৰে। অকল সাহিত্যৰে নহয় অসমীয়া কথ্য ভাষা-ৰূপৰো বিভিন্ন বৈশিষ্ট্য ফটফটীয়া হৈ পৰে। অসমীয়া কথ্য ভাষাৰ পিঠিত ভেজা দি সৃষ্ট লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাই অসমীয়া ভাষাৰ ক্ৰমবিকাশৰ ইতিহাসক প্ৰকাশ কৰে। গতিকে মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা আৰু লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাক এটা মুদ্ৰাৰ ইপিঠি-সিপিঠি বুলি ক'ব পাৰি। অৰ্থাৎ পৰিপূৰক অৱস্থানৰত দুয়োটা ভাষা ৰূপৰ মাজত তুলনামূলক আলোচনাৰো খল থাকিব।

আত্মমূল্যায়ণ প্ৰশ্ন

কি কি দিশত লিখিত সাহিত্যৰ ভাষাই কথিত সাহিত্যৰ ভাষাৰ পৰা ফালৰি
কাটি আহিছে? (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

২.৬ মৌখিক যুগ আৰু লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাৰ তুলনা

দেখা যায়, যিহেতু মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাৰ ভিত্তিতহে লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা নিৰ্মাণ হয়, গতিকে দুয়োটাৰ মাজত সম্পৰ্ক বা মিল আছে। দুয়োটা যুগৰ ভাষাই এটা ভাষাৰ কালগত ইতিহাসক তুলি ধৰে। দুয়োটা যুগৰ ভাষাই ভাষিক সমলবোৰক গুৰুত্ব দি মনৰ ভাৱানুভূতি প্ৰকাশ কৰে। মুখে মুখে প্ৰচলিত হ'লেও সি ধ্বনি, ৰূপ, শব্দ আদি ভাষাগত সমলেৰে নিৰ্মিত ৰূপবিশেষকে কথ্য ৰূপত প্ৰকাশ কৰে, আনহাতে লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাই একেবোৰ সমলৰ আধাৰতে ভাষাটোক চাক্ষুস ৰূপ প্ৰদান কৰে। মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ বিষয়বস্তুকে লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰো বিষয় হিচাপে গ্ৰহণ কৰা হয়। দুয়োটা ভাষা ৰূপৰ লগত প্ৰসংগ (Context)ৰ সম্পৰ্ক থকা পৰিলক্ষিত হয়। দুয়োবিধ সাহিত্যৰ ভাষা গদ্য-পদ্য উভয় ৰূপতে এনেধৰণৰ দুই-এটা পোৱা যায়। সাদৃশ্য থাকিলেও দুয়োটা যুগৰ ভাষা ৰূপৰ মাজত বৈসাদৃশ্যহে অধিক। দুয়োটা ভাষা ৰূপৰ মাজত যে বৈসাদৃশ্য স্পষ্ট, সেই কথা প্ৰকাশ কৰি 'ভাষাৰ ইতিবৃত্ত' গ্ৰন্থত সুকুমাৰ সেনে কৈছে—

সাহিত্যৰ অৰ্থাৎ লেখাৰ ভাষাৰ সংগে মুখেৰ ভাষাৰ
কম-বেশি পাৰ্থক্য থাকিবেই। প্ৰথমত লেখাৰ ভাষা
উপস্থিত-অনুপস্থিত অনেকৰ জন্য মুখেৰ ভাষা
উপস্থিত নিৰ্দিষ্ট সংখ্যকৰ জন্য। তাই লেখাৰ ভাষা
বৃহত্তৰ দেশ-কালৰ প্ৰয়োজনৰ জন্য বলিয়া তাহাৰ
ভাষা ভাঙাৰও বৃহত্তৰ। দ্বিতীয়তে লেখাৰ ভাষা
অনুসৰণ কৰে পূৰ্বাগত অনুশীলিত আদৰ্শেৰ, মুখেৰ
ভাষা শ্ৰুত সাময়িক আদৰ্শেৰ। এইজন্য লেখাৰ ভাষাও
মুখেৰ ভাষাৰ মध्ये ব্যৱধান কিছু থাকিবেই।

মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা অৰ্থাৎ মৌখিকতা আৰু লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ
ভাষাৰ মাজত থকা বৈসাদৃশ্য কেতবোৰ হ'ল—

- ১। মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা কথ্য ৰূপৰ নিদৰ্শন, আনহাতে লিখিত
যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা লিখিত ৰূপৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত।
- ২। মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা অনানুষ্ঠানিক হ'লেও সি গতিশীল,
পৰিৱৰ্তনমুখী। আনহাতে লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা-ৰূপটো প্ৰায়ে
ৰক্ষণশীল (Conservative), দৃঢ়ভাৱে সীমিত (Rigidly Restrictive)
আৰু ঈষৎ কৃত্ৰিম (Artificial)।

- ৩। মৌখিক ভাষা ব্যাকৰণসিদ্ধ নহয়, ই মুক্ত। লিখিত ভাষা ব্যাকৰণগত নীতি-নিয়মেৰে বন্ধা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে— অসমীয়া ভাষাৰ মৌখিক ৰূপত সৰ্বনামৰ ব্যৱহাৰত বিশেষকৈ ২য় পুৰুষ আৰু ৩য় পুৰুষৰ সৰ্বনামৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য ৰখা নহয়। কিন্তু লিখিত ৰূপত ২য় পুৰুষৰ সৰ্বনাম আৰু ৩য় পুৰুষৰ সৰ্বনামৰ পাৰ্থক্য আছে।
- ৪। দুয়োটা ভাষা ৰূপৰ পাৰ্থক্যৰ মূল কাৰণ হ'ল উচ্চাৰণগত ভিন্নতা। শ্বাসাঘাত (Stress)ৰ ক্ৰিয়াৰ ফলত ভাষাৰ মৌখিক আৰু লিখিত ৰূপৰ উচ্চাৰণ বীতিত পৰিৱৰ্তন দেখা যায়।
- ৫। লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাতকৈ মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাৰ পৰিসৰ ব্যাপক। অৱশ্যে এই ব্যাপকতা স্থানগত দিশতহে পৰিলক্ষিত হয়। লিখিত ভাষাই ভাষাৰ সীমিত পৰিসৰতে তাৰ উদ্দেশ্য অভিব্যক্ত কৰাৰ সুবিধা লাভ কৰে। তাৰ পৰিৱৰ্তে বহল পৰিসৰৰ সুবিধা থকা বাবে মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাৰ বৰ্ণনাধৰ্মিতা প্ৰকাশ পায়।
- ৬। মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা বহনকাৰী ৰূপে অনাক্ষৰী লোকক বিবেচনা কৰা হয়। আনহাতে আনুষ্ঠানিকতাৰ খাতিৰত লিখিত ভাষা শিক্ষিতসকলেহে প্ৰতিনিধিত্ব কৰে।
- ৭। মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা ছন্দোবদ্ধ, প্ৰতীকধৰ্মী, সংক্ষিপ্ত তথা বুদ্ধিদীপ্ত। আনহাতে লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাত উল্লিখিত বিশিষ্টতা নিতান্তই আৱশ্যকীয় নহয়। ই বৰ্ণনাধৰ্মী, বিশ্লেষণাত্মক, যুক্তিনিষ্ঠ; মুদ্রিত আদি ৰূপতহে আত্মপ্ৰকাশ কৰে।
- ৮। মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা স্বাভাৱিক, স্বতঃস্ফূৰ্ত। লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা মৌখিক ভাষা অবিহনে প্ৰকাশক্ষম হৈ নুঠিলহেঁতেন। (Writing can never disperse with orality)। অৰ্থাৎ লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা পৰনিৰ্ভৰশীল।

শেষত ক'ব পাৰি যে, পৃথিৱীৰ প্ৰত্যেক জাতিৰ লিখিত ভাষা তাৰ মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাৰ ভেঁটতহে নিৰ্মাণ হৈছিল। মৌখিক যুগৰ সাহিত্যিক ভাষাৰ অধ্যয়ন অবিহনে লিখিত সাহিত্যৰ ভাষাৰ অধ্যয়ন আৰু ইতিহাস অনুসন্ধান দুয়োটাই অসম্পূৰ্ণ।

আত্মমূল্যায়ণ প্ৰশ্ন

কি কি দিশত মৌখিক সাহিত্যৰ ভাষা আৰু লিখিত সাহিত্যৰ ভাষাৰ মিল দেখা যায়? (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

২.৭ সাৰাংশ (Summing Up)

মৌখিক সাহিত্য ব্যক্তি নিৰপেক্ষ ৰচনা। এইবিধ সাহিত্য চহালোকৰ মুখে মুখে প্ৰচাৰিত হৈ অহা সাহিত্য। ইয়াৰ ভাষাও জনজীৱনৰ মুখে মুখে প্ৰচলিত ভাষা। মানুহৰ মুখে মুখে প্ৰচলিত হৈ অহা প্ৰবাদ, ফাঁকৰা যোজনা আদিবোৰে হ'ল মৌখিক সাহিত্যৰ ভাষীক সমল। এই ভাষা ৰূপৰ সংক্ষিপ্ততাৰ মাজত লোকসমাজৰ দীৰ্ঘদিনীয়া অভিজ্ঞতা সংহত ৰূপত নিহিত হৈ আছে। এই সাহিত্যৰ ভাষা ছন্দোবদ্ধ। ছন্দ মিলাবৰ বাবে মূল বিষয়ৰ লগত অৰ্থৰ সংগতি নথকা শব্দ বা বাক্যাংশৰো প্ৰয়োগ কৰা হয়। মৌখিক সাহিত্যৰ পৰৱৰ্তী স্তৰ হ'ল লিখিত সাহিত্য। লিখিত যুগৰ পৰিসীমা মৌখিক যুগতকৈ বিস্তৃত হৈ পৰিল যদিও মৌখিক যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষাতকৈ লিখিত যুগৰ সাহিত্যৰ ভাষা বহু ক্ষেত্ৰত সীমিত হৈ পৰিল। ইয়াৰ মূলতে হ'ল লিখিত ভাষা কথিত ভাষাৰ কৃত্ৰিম বিকাশ মাত্ৰ। মূলতঃ লিখিত সাহিত্যৰ ভাষা হ'ল ভাষা সংৰক্ষণৰ এটা পদ্ধতিহে মাত্ৰ।

২.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১। মৌখিক সাহিত্যৰ পৰম্পৰা কেনেকৈ আৰম্ভ হৈছিল, আলোচনা কৰক।
- ২। মৌখিক সাহিত্যই কি কি বিষয়বস্তুক সামৰে, বুজাই লিখক।
- ৩। মৌখিক সাহিত্যৰ ভাষা সম্পৰ্কে এটি প্ৰৱন্ধ যুগুত কৰক।
- ৪। লিখিত সাহিত্যৰ পৰম্পৰাৰ বিষয়ে এটি আলোচনা আগবঢ়াওক।
- ৫। “লিখিত সাহিত্যৰ ভাষা”— শীৰ্ষক এটি আলচ যুগুত কৰক।
- ৬। মৌখিক আৰু লিখিত সাহিত্যৰ ভাষাৰ এটি তুলনামূলক পৰ্যালোচনা আগবঢ়াওক।

২.৯ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

- নেওগ, মহেশ্বৰ। অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা। নৱম তাণ্ডৰণ। গুৱাহাটী : চন্দ্ৰপ্ৰকাশ।
২০০০।
- বৰুৱা, বিৰিঞ্চি কুমাৰ। অসমৰ লোক-সংস্কৃতি। ৮ম সংস্কৰণ। গুৱাহাটী : বীণা লাইব্ৰেৰী।
২০০৫।
- শৰ্মা, নবীনচন্দ্ৰ। অসমৰ কৃতি-কৃষ্টি-সংস্কৃতি। গুৱাহাটী : চন্দ্ৰপ্ৰকাশ। ২০১২।
- শৰ্মা, নবীনচন্দ্ৰ। সম্পাদঃ। অসমীয়া লোকসাহিত্যৰ বুৰঞ্জী, চতুৰ্থ খণ্ড। যোৰহাট : অসম সাহিত্য সভা। ২০২১।

শৰ্মা, নবীন চন্দ্ৰ। অসমীয়া লোক-সংস্কৃতিৰ আভাস। ৪ৰ্থ প্ৰকাশ। গুৱাহাটী : বাণী
প্ৰকাশ। ২০১০।

শৰ্মা, সত্যেন্দ্ৰনাথ। অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক ইতিবৃত্ত। নৱ সংস্কৰণ। গুৱাহাটী :
সৌমাৰ প্ৰকাশ। ২০০৬।

শৰ্মা, হেমন্ত কুমাৰ। অসমীয়া লোকগীত সঞ্চয়ন। গুৱাহাটী : বীণা লাইব্ৰেৰী। ১৯৮৮।

সেন, সুকুমাৰ। ভাষাৰ ইতিবৃত্ত। পুনৰ সংস্কৰণ। আনন্দ পাবলিশাৰ্চ। ২০১১।

Ong, Walter J, Orality and Literacy. 3rd Edn. Taylor & Francis e-Library,
2005.

* * *

তৃতীয় বিভাগ ভাষা, ধৰ্ম আৰু ৰাজনীতি

বিভাগৰ গঠনঃ

- ৩.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৩.৩ ভাৰতীয় আঞ্চলিক ভাষাসমূহৰ বিকাশৰ ধাৰণা
- ৩.৪ ধৰ্ম আৰু ভাৰতীয় আঞ্চলিক ভাষাসমূহৰ বিকাশ
- ৩.৫ ৰাজনীতি আৰু ভাৰতীয় আঞ্চলিক ভাষাসমূহৰ বিকাশ
- ৩.৬ অসমীয়া ভাষাৰ বিকাশৰ ধাৰণা
- ৩.৭ অসমীয়া ভাষাৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশত ধৰ্ম আৰু ৰাজনীতি
- ৩.৮ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৩.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৩.১০ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৩.১ ভূমিকা (Introduction)

পূৰ্বৱৰ্তী বিভাগটিত মৌখিক সাহিত্য আৰু লিখিত সাহিত্যৰ ভাষা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰি অহা হৈছে। এই বিভাগটিত 'ভাষা, ধৰ্ম আৰু ৰাজনীতি' শীৰ্ষক আলোচনা দাঙি ধৰা হ'ব।

ভাষাৰ বিকাশত ধৰ্ম আৰু ৰাজনীতিৰ প্ৰভাৱ দেখিবলৈ পোৱা যায়। ভাৰতীয় ভাষা অথবা অসমীয়া ভাষাও এই ক্ষেত্ৰত ব্যতিক্ৰম নহয়। ভাৰতীয় ভাষাসমূহৰ জন্মলগ্নৰে পৰা ধৰ্ম আৰু বিভিন্ন ৰাজবংশৰ প্ৰভাৱ পৰিলক্ষিত হয়। ধৰ্মক বিষয়বস্তু হিচাপে লৈ বিভিন্ন ৰাজবংশই শিলালিপি, তাম্ৰলিপি লিপিবদ্ধ কৰাৰ লগতে সাহিত্য চৰ্চাও কৰি আহিছিল। এই বিভাগটিত ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন ভাষাৰ লগতে অসমীয়া ভাষাৰ বিকাশৰ ক্ষেত্ৰত ধৰ্ম আৰু ৰাজনীতিৰ প্ৰভাৱ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হ'ব।

৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে—

- ভাৰতীয় আঞ্চলিক ভাষাসমূহৰ বিকাশৰ ধাৰণা লাভ কৰিব পাৰিব,
- ভাৰতীয় আঞ্চলিক ভাষাসমূহৰ বিকাশত ধৰ্মৰ প্ৰভাৱ সম্পৰ্কে বিচাৰ কৰিব পাৰিব,
- ভাৰতীয় আঞ্চলিক ভাষাসমূহৰ বিকাশত ৰাজনীতিৰ প্ৰভাৱ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব,
- অসমীয়া ভাষাৰ বিকাশৰ ধাৰণা লাভ কৰাৰ লগতে ইয়াৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশত ধৰ্ম আৰু ৰাজনীতিৰ প্ৰভাৱ ফাঁহিয়াই চাব পাৰিব।

৩.৩ ভাৰতীয় আঞ্চলিক ভাষাসমূহৰ বিকাশৰ ধাৰণা

অসমীয়া ভাষাটো ভাৰতীয় আৰ্যমূলীয় ভাষাসমূহৰ অন্তৰ্গত, সেয়ে 'আঞ্চলিক ভাষা' বুলি কওঁতে প্ৰধানকৈ আৰ্যমূলীয় ভাষাসমূহৰ মাজতে আলোচনা সীমাবদ্ধ থাকিব। আৰ্যমূলীয় ভাষাসমূহৰ উপৰি ভাৰতত দ্ৰাবিড়, চীন, তিব্বতীয় আৰু অষ্ট্ৰিক মূলীয় ভালেমান ভাষাৰ প্ৰচলন আছে। এই বিভাগটোৰ আলোচনাত সেইসমূহ ভাষাক সামৰি লোৱা হোৱা নাই।

আপোনালোকে ইতিমধ্যে নিশ্চয় পাই আহিছে যে, ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাসমূহৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশৰ প্ৰধান তিনিটা স্তৰ ভাষাতত্ত্ববিদসকলে চিহ্নিত কৰিছে—

- (ক) প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষা (খ্ৰীঃপূঃ ১৫০০ৰ পৰা খ্ৰীঃপূঃ ৬০০)
- (খ) মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা (খ্ৰীঃপূঃ ৬০০— খ্ৰীঃ ১০০০)
- (গ) আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্যভাষা (খ্ৰীঃ ১০০০—বৰ্তমানলৈ)

পাৰস্যৰ পৰা ভাৰতলৈ অহা প্ৰাচীন আৰ্যগোষ্ঠীৰ নৰ্ডিক জনগোটটোৱে যি ভাষা লৈ আহিছিল, সেই ভাষাই প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষা। এই ভাষাটোতে বেদ ৰচনা হৈছিল (অৱশ্যে এই জনগোটটো ভাৰতলৈ প্ৰব্ৰজনৰ সময়ত বেদ, মূলত ঋকবেদ আছিল মৌখিকহে) বাবে এই ভাষাক বৈদিক ভাষা বোলা হয়। সকলো ভাষাই সময়ৰ লগে লগে সলনি হয়। ভৌগোলিক-পাৰিপার্শ্বিক আৰু সামাজিক-সাংস্কৃতিক কাৰণত ভাষা স্বাভাৱিকভাৱেই সৰলতাৰ দিশে গতি কৰে। অন্য ভাষা-ভাষী জনগোটৰ সংশ্ৰুত ভাষা প্ৰভাৱিত হয়। এনেদৰে একোটা ভাষাই নিজৰ ধ্বনিগত বৈশিষ্ট্য শব্দার্থ, গাঁথনিগত, ৰূপগত সকলো দিশতে ৰূপান্তৰ সাধে। এনে প্ৰক্ৰিয়াৰেই প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাও জনসাধাৰণৰ মুখত সময়ৰ লগে লগে সলনি হ'ল। প্ৰাক্-আৰ্য ভাৰতত বসবাস কৰা জনগোটবোৰৰ ভাষাই আৰ্যভাষাক প্ৰভাৱিত কৰাৰ সমান্তৰালভাৱে বেদৰ ভাষাটো ধ্বনি, ৰূপ, শব্দ আৰু বাক্যগঠনৰ দিশত নানা ধৰণে পৰিৱৰ্তন হ'ল। বেদৰ ভাষাটোৰ এনে পৰিৱৰ্তনত বৈদিক সাংস্কৃতিক ধাৰক-বাহকসকল চিন্তিত হ'ল আৰু ভাষাটোৰ নিজস্ব ৰূপ সংৰক্ষণৰ বাবে সচেতন হ'ল। ফলত পাণিনিয়ে অষ্টাধ্যায়ী ব্যাকৰণ ৰচনা কৰি বেদৰ ভাষাটোৰ গাঁথনিক স্বৰূপটো নিৰ্ধাৰণ কৰি দিলে। পাণিনিয়ে নিৰ্দিষ্ট কৰি দিয়া ভাষাগত বৈশিষ্ট্যৰে সমৃদ্ধ বৈদিক ভাষাৰূপটোৱেই 'সংস্কৃত' নাম পালে।

এই সংস্কৃত ৰাজতন্ত্র, ধৰ্মীয় কাৰ্য, বৌদ্ধিক চৰ্চা আৰু কিছু আনুষ্ঠানিক কামত শিষ্ট ভাষাৰূপে ব্যৱহাৰ হৈ থাকিল যদিও জনসাধাৰণে কিন্তু ইতিমধ্যে পৰিৱৰ্তন হৈ হৈ আহি সুকীয়া ৰূপ পোৱা ভাষাটোকে দৈনন্দিন জীৱনৰ কাম-কাজ চলাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰি থাকিল। কাৰণ ই স্বাভাৱিকভাৱে বিকাশ হোৱা স্বতঃস্ফূৰ্ত ভাষা। আৰ্যলোকৰ বসতি সময়ৰ লগে লগে দক্ষিণ, উত্তৰ আৰু পূৱ দিশে সম্প্ৰসাৰিত হৈ থকাৰ লগে লগে সংস্কৃত ভাষাৰ লগতে জনসাধাৰণৰ মুখত স্বাভাৱিক গতিৰে বৈদিক ভাষাৰ সলনি হৈ সৃষ্টি হোৱা ভাষাৰূপটোৱেই বিস্তাৰ লাভ কৰিলে। দৰাচলতে এই ভাষাৰূপটো বহুবোৰ আঞ্চলিক ৰূপৰ সমষ্টিহে। যেনেকৈ অসমীয়া ভাষা বুলিলে নলবেৰীয়া,

বৰপেটীয়া, শিৱসাগৰীয়া, মৰিগঞা, গোৱালপৰীয়া আদি নানা আঞ্চলিক ৰূপৰ সমষ্টিক বুজোঁ, একেদৰে সেই ভাষাৰূপটোৰো প্ৰধানত পাঁচটা উপভাষাগত বৈচিত্ৰ্য আছিল বুলি অনুমান কৰা হয়— উত্তৰ-পশ্চিমা, দক্ষিণী, মধ্যপ্ৰাচ্য, প্ৰাচ্যা আৰু পশ্চিমা। উত্তৰ-পশ্চিমা বুলিলে বৰ্তমানৰ পাকিস্তানৰ অন্তৰ্গত ৰাৱালপিণ্ডি, পঞ্জাব-সিন্ধু আদি সামৰি ভাৰতৰ উত্তৰ-পশ্চিম অঞ্চলত প্ৰচলিত ভাষাৰূপটোক বুজা যায়।

পশ্চিমা উপভাষা প্ৰচলন আছিল বৰ্তমানৰ গুজৰাট-ৰাজস্থান অঞ্চলত। বিদৰ্ভ-মহাৰাষ্ট্ৰত প্ৰচলন আছিল দক্ষিণী।

প্ৰাচীন অৱন্তী, শূৰসেন, কুৰু, পাঞ্চাল আদি অঞ্চলত অৰ্থাৎ সৰস্বতী নদীৰ পৰা গংগা-যমুনা উপত্যকা পৰ্যন্ত ভাৰতৰ মধ্য অঞ্চলত প্ৰচলিত আছিল প্ৰাচ্য মধ্য উপভাষা।

আনহাতে, প্ৰাচ্যা উপভাষা প্ৰচলন আছিল প্ৰাচীন কোশল-মগধ অঞ্চলত অৰ্থাৎ বৰ্তমানৰ অযোধ্যাৰ পৰা পাটনা-গয়া আদি পূৱৰ অঞ্চলটোত।

এই উপভাষা ৰূপবোৰক একেলগে ‘প্ৰাকৃত’ ভাষা বোলা হয়। প্ৰাকৃত মানে হ’ল— প্ৰাকৃতিক, স্বাভাৱিক তথা সাধাৰণ মানুহৰ ভাষা। সাধাৰণভাৱে প্ৰাকৃত ভাষাৰ উদ্ভৱৰ সময় ধৰা হয় খ্ৰীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাৰ পৰা। এই প্ৰাকৃত ভাষা বিকাশৰ তিনিটা স্তৰ আছিল—

(ক) আদিস্তৰৰ প্ৰাকৃত বা পালি স্তৰ

(খ) মধ্যস্তৰৰ প্ৰাকৃত বা সাহিত্যিক প্ৰাকৃত

(গ) অন্ত্যস্তৰৰ প্ৰাকৃত বা অপভ্ৰংশ অৱহট্ট স্তৰ

উপৰিউক্ত তিনিটা স্তৰৰ মাজেদি ক্ৰমশ ৰূপান্তৰৰ মাজেদি আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাসমূহ (যাক ইয়াত আঞ্চলিক ভাষা বোলা হৈছে)ৰ বিকাশ হয় খ্ৰীঃ ১০ম শতিকাৰ পৰা দ্বাদশ শতিকা মানৰ ভিতৰত।

৩.৪ ধৰ্ম আৰু ভাৰতীয় আঞ্চলিক ভাষাসমূহৰ বিকাশ

ভাৰতীয় আঞ্চলিক ভাষাসমূহৰ উদ্ভৱৰ প্ৰক্ৰিয়া প্ৰকৃতৰ্থত প্ৰাকৃত স্তৰ (মধ্যভাৰতীয় আৰ্য ভাষাস্তৰ)তে আৰম্ভ হৈছিল। এই সময়ৰ পৰাই প্ৰাকৃত ভাষাসমূহ জনসাধাৰণৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ স্বাভাৱিক ভাষাৰ পৰা আনুষ্ঠানিক কাম-কাজ, সাহিত্য, ধৰ্মচৰ্চা আদিৰ ভাষা ৰূপে শিষ্ট অৱস্থালৈ উত্তৰণৰ মাজেদিয়ে ভাষাৰূপবোৰে বিকাশ লাভ কৰিছিল। এই প্ৰক্ৰিয়াটোত ধৰ্মৰ ভূমিকা আছিল অত্যন্ত তাৎপৰ্যপূৰ্ণ।

সংস্কৃত ভাষা বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মৰ ভাষা হোৱাৰ বিপৰীতে প্ৰাকৃত ভাষা হৈ পৰিছিল বৌদ্ধ আৰু জৈন ধৰ্মৰ বাহক। বৌদ্ধ আৰু জৈন ধৰ্মৰ বিকাশ প্ৰায় সমসাময়িকভাৱে ঘটে— খ্ৰীঃপূঃ ষষ্ঠ শতাব্দীত। প্ৰকৃততে, ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মৰ সমসাময়িক স্থিতিৰ প্ৰতিক্ৰিয়া ৰূপেই এই দুটা ধৰ্মৰ বিকাশ ঘটে। ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মৰ প্ৰধান আধাৰ বেদ আৰু এই বেদসমূহৰ ব্যাখ্যা, চৰ্চাৰে সংবৰ্দ্ধন হোৱা ব্ৰাহ্মণ-উপনিষদ, সংহিতা আদি গ্ৰন্থসমূহ। এই বিশাল

সাহিত্যই ভাৰতীয় মানুহৰ আৰ্থ-সামাজিক জীৱন নিয়ন্ত্ৰণ কৰিছিল। ঋকবেদৰ যুগৰ সমাজখন আছিল নৃতাত্ত্বিক দিশেৰে মুখ্যত পশুচাৰণজীৱি জনজাতীয় সমাজ। এই সময়ৰ আৰ্যসকলে সমাজ বুলিলে নিজ গোষ্ঠীটোকহে বুজিছিল। এই গোষ্ঠীভিত্তিক সমাজখনৰ আছিল মূলত এখন প্ৰাথমিক স্তৰতো থকা প্ৰাক্শ্ৰেণী সমাজ। অৰ্থাৎ, বিভিন্ন সামাজিক শ্ৰেণীৰ বিকাশ নোহোৱা সমাজ। এনে সমাজত ধৰ্মৰ ধাৰণা আজিৰ অৰ্থত ‘ধৰ্ম’ নাছিল। এনে সমাজত ধৰ্ম হ’ল অলৌকিকভাৱে প্ৰকৃতিক নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব খোজা যাদু (Magic)। খ্ৰীঃপূঃ ৫০০ৰ আগতেই ঋকবৈদিক যুগত এনে সমাজ শ্ৰেণী সমাজলৈ সলনি হয়— যাক ‘ব্ৰাহ্মণ যুগ’ বোলা হৈছে।

এই ব্ৰাহ্মণ যুগত খেতিত সম্ভৱত লোহাৰ সঁজুলি ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল, সমান্তৰালভাৱে বৃক্ষপূজা, দেৱীপূজা আদি নতুন ভাৱদৰ্শৰ বিকাশ হৈছিল। যোগীৰাজ বসুৰ ভাষাত ঋগবৈদিক যুগৰ পৰা ব্ৰাহ্মণ যুগলৈ আৰ্যসকলৰ উদ্ভৱণ আছিল— ‘A march from class life to family life an class life’ এই যুগত গোষ্ঠীচেতনাৰ ঠাইত শ্ৰেণীচেতনাৰ বিকাশ হৈছিল। সামাজিক শ্ৰেণীৰ অভ্যুদয়ৰ পৰিণামস্বৰূপে ব্ৰাহ্মণ্য যুগতে জাতিভেদ প্ৰথাই পোখা মেলিলে। এই সময়তে নতুন আৰ্থ-সামাজিক পৰিস্থিতিত ব্ৰাহ্মণ শ্ৰেণীটোৱে সমাজত লাভ কৰি থকা প্ৰতিপত্তিৰ পৰা স্থানচ্যুত হোৱাৰ ভয়ত কিছুমান বিশেষ শ্ৰেণীগত সা-সুবিধা দাবী কৰিবলৈ আৰু আত্মগৰিমাৰ গান গাবলৈ বাধ্য হৈছিল। দৰিদ্ৰ ব্ৰাহ্মণবোৰে জীৱিকা নিৰ্বাহৰ উপায় বিচাৰি দাঁতিকাষৰীয়া জনজাতীয় অঞ্চলবিলাকত সোমাই পৰিছিল আৰু এই অঞ্চলবিলাকৰ কৃষিজীৱি সমাজলৈ ৰূপান্তৰিত কৰাত অৰিহণা যোগাইছিল। (শিৱনাথ বৰ্মন, ভাৰতীয় চিন্তা/৬৪, অসম পাব্লিচিং কোম্পানী, ২০১৪)

এই ব্ৰাহ্মণ্য যুগটো সম্পৰ্কে F. Engels-এ ‘The Origin of the family, Private Property and State’ গ্ৰন্থত কৈছে— “প্ৰাচীন গোষ্ঠীসমূহৰ ক্ষমতাত ভাঙোন ধৰিবলগীয়া আছিল আৰু ভাঙোন ধৰিলেও কিন্তু এনেকুৱা কিছুমান প্ৰভাৱৰ ফলত যিবিলাক আদিৰে পৰা আমাৰ চকুত এটা হীনৰস্থা, প্ৰাচীন গোষ্ঠী সমাজৰ সৰল নৈতিক গৰিমাৰ এটা অধঃপতন। নীচ, লোভ, জাস্তৰ, ইন্দ্ৰিয়পৰায়ণতা, উমৈহতীয়া সম্পত্তিৰ স্বার্থজড়িত লুণ্ঠন— এনে ধৰণৰ হীন স্বার্থসমূহে সূচনা কৰিলে নতুন সভ্য সমাজৰ, প্ৰাচীন শ্ৰেণীহীন সমাজক নমাই আৰু বগৰাই পেলালে চৌৰ্যবৃত্তি, বলাৎকাৰ, ঠগামি, প্ৰতাৰণা প্ৰভৃতি কিছুমান অসংযত উদ্দেশ্যই।” (অনুবাদ : শিৱনাথ বৰ্মন)। ঋগবৈদিক যুগত ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ ধাৰণা নাছিল। ব্ৰাহ্মণ্য যুগত ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ উদ্ভাৱনে মানুহক স্বার্থপৰ আৰু লুভীয়া কৰি তুলিলে। এই যুগৰ সাহিত্যত চিহ্নিত দেৱতাসমূহৰ মাজত মানুহৰ প্ৰতিবিশ্ব ৰূপে এই স্বার্থপৰ, লুভীয়া, ইন্দ্ৰিয়পৰায়ণ চৰিত্ৰ ফুটি উঠিছে।

যাগ-যজ্ঞৰ বাহুল্য এই যুগৰ অন্যতম প্ৰধান দিশ। বিভিন্ন সময়ত ভিন ভিন সময় ধৰি পালন কৰা নানা প্ৰকাৰৰ যজ্ঞই এই যুগটোত ব্যাপক ৰূপ ল’লে। যজ্ঞৰ নামত অবাধ পশু বধ চলিল। এই যজ্ঞত এক ধৰণৰ যাদুমূলক আচৰণ। দেৱতাৰ

ওচৰত ভক্তি নহয়, যজ্ঞৰ দ্বাৰা দেৱতাক বিচৰা বস্তু দিবলৈ বাধ্য পৰিব পাৰি— এয়ে যজ্ঞৰ ভাৱাদৰ্শ। ইয়াত যজ্ঞানুষ্ঠানৰ শুদ্ধতা আৰু নিখুঁতভাৱে পাতিব পৰাটোহে মূল কথা।

উপৰিউক্ত আৰ্থ-সামাজিক পটভূমিত ব্ৰাহ্মণ্য যুগত জাতিভেদ প্ৰথাই চূড়ান্ত ৰূপ পালে। অনাৰ্য, দাস আদিক যজ্ঞত হত্যা কৰা হৈছিল যাক ‘পুৰুষমেধ’ যজ্ঞ বোলা হৈছিল। শূদ্ৰসকলৰ ওপৰত অবৰ্ণনীয় লুণ্ঠন, শোষণ আৰু অত্যাচাৰ চলিছিল। ‘ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণ’ত (৬/২৯) কোৱা হৈছে যে, শূদ্ৰসকল হ’ল ৰজা আৰু সম্ভ্ৰান্ত লোকসকলৰ দাস, যিসকলক ইচ্ছামতে বধ পৰিব পাৰি। ইত্যাদি। এই যুগত সমাজৰ এফালে শূদ্ৰ আৰু বৈশ্যসকল আৰু আনটো ফালে আছিল ব্ৰাহ্মণ আৰু ক্ষত্ৰিয়সকল। ব্ৰাহ্মণসকলৰ প্ৰতিপত্তি অক্ষুণ্ণ ৰখাত ক্ষত্ৰিয়ই সহায় কৰিছিল আৰু ক্ষত্ৰিয়সকলৰ প্ৰধান পৰামৰ্শদাতা আছিল ব্ৰাহ্মণসকল।

ব্ৰাহ্মণ্য যুগৰ পৰৱৰ্তী যুগটোক উপনিষদৰ যুগ বোলা হয়। এই যুগৰ সমাজ ব্ৰাহ্মণ্যযুগতকৈ বেছি বিশৃংখলতা প্ৰতিপন্ন হ’ল। ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ চেতনা প্ৰবল হ’ল। উৎসৰ পণ্য উৎপাদন বৃদ্ধিয়ে উদ্ধৃত্তৰ সৃষ্টি কৰিলে। বাণিজ্যৰ সম্প্ৰসাৰণ হ’ল। ফলত সামাজিক শ্ৰেণীবিভাজন বেছি দৃঢ় হ’ল। ‘ছান্দোগ্য উপনিষদ’ত (৫/১০/৩) চণ্ডালক কুকুৰ আৰু গাহৰিৰ সৈতে একেলগে সাঙুৰি পেলোৱা হৈছে। ‘মৈত্ৰী উপনিষদ’ত (৭/৮) শাস্ত্ৰ লিখা শূদ্ৰৰ জ্ঞানৰ প্ৰতিবন্ধক বোলা হৈছে। পশুধনৰ চাহিদা বাঢ়িছিল কৃষিৰ সম্প্ৰসাৰণৰ বাবে। ফলত যজ্ঞত ব্যাপক পশুধন নিধনৰ বিৰুদ্ধে সজাগতা বাঢ়িছিল। অনুষ্ঠানপ্ৰধান বা আচাৰপ্ৰধান ধৰ্মাচৰণৰ উপৰি তত্ত্ব, দৰ্শন জ্ঞানৰ চৰ্চাও বাঢ়িছিল এই যুগত। কিন্তু সাধাৰণপ্ৰধান ধৰ্মাচৰণত ব্ৰাহ্মণ্যযুগৰ চৰিত্ৰৰ বিশেষ সলনি হোৱা নাছিল বাবে তথাকথিত নিম্নবৰ্গ আৰু ব্ৰাহ্ম্যসকলৰ জীৱন দুৰ্বিসহ হৈ পৰিছিল।

সংস্কৃত ভাষা আছিল উপৰিউক্ত ব্যৱস্থাটো বৰ্তাই ৰখাৰ বাহন। নানা সংহিতা, ব্ৰাহ্মণগ্ৰন্থ, উপনিষদ, স্মৃতিশাস্ত্ৰ আদিৰ বাহক আছিল সংস্কৃত ভাষা। শাস্ত্ৰ অধ্যয়নৰ অধিকাৰৰ পৰা বঞ্চিত শূদ্ৰই সংস্কৃত ভাষা চৰ্চাৰ কোনো প্ৰয়োজন নাছিল। এনে পটভূমিয়ে প্ৰাকৃত ভাষাৰ বিকাশত সহায় কৰিছিল।

পূৰ্বতে হৈ অহা হৈছে, ব্ৰাহ্মণ্যযুগ আৰু উপনিষদ যুগৰ ধৰ্ম নিয়ন্ত্ৰিত সামাজিক ব্যৱস্থাৰ পটভূমিতে বৌদ্ধ আৰু জৈন ধৰ্মৰ উদ্ভৱ হয়। ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মৰ লগত জৈন বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰধান পাৰ্থক্য হ’ল—

(ক) ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্ম আচাৰপ্ৰধান, বৌদ্ধ জৈন ধৰ্ম নৈতিকতাপ্ৰধান।

(খ) ব্ৰাহ্মণ্যধৰ্ম সমাজৰ মানুহৰ ভেদৰ ওপৰত বৰ্তি আছিল; জৈন-বৌদ্ধ ধৰ্মই সামগ্ৰিকভাৱে জাতপ্ৰথা, বৰ্ণভেদ আদিক প্ৰাধান্য দিয়া নাছিল।

(গ) ব্ৰাহ্মণ্যধৰ্মৰ বাহন সংস্কৃত ভাষা, বৌদ্ধ জৈন ধৰ্মৰ বাহন প্ৰাকৃত ভাষা।

ভাৰতীয় আঞ্চলিক ভাষাসমূহৰ বিকাশত উপৰিউক্ত তিনিওটা কথাৰে সম্পৰ্ক আছে যদিও (গ) নং কথাটোৰ তাৎপৰ্য অসীম। বৌদ্ধ-জৈন ধৰ্মই ব্ৰাহ্মণ্যধৰ্মৰ গোড়ামি,

জাতিভেদ আৰু ব্ৰাহ্মণ-পুৰোহিতৰ প্ৰভুত্বৰ নিপীড়িত হৈ থকা সাধাৰণ শূদ্ৰজনতাক ব্যাপক হাৰত আকৃষ্ট কৰিছিল। খ্ৰীঃ শতিকাৰ প্ৰথম ভাগলৈ বৌদ্ধ-জৈন ধৰ্ম ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মলৈ প্ৰত্যাহ্বানস্বৰূপ হৈ পৰিছিল আৰু সেয়ে ব্ৰাহ্মণ্যধৰ্মৰ ভিতৰৰ পৰাই ধৰ্মটো সংস্কাৰ কৰাৰ প্ৰথম আৰম্ভ হৈছিল। ষড় দৰ্শনৰ সৃষ্টিৰ আঁৰৰ কাহিনী ইয়াতে নিহিত আছে। তদুপৰি ব্ৰাহ্মণ্যধৰ্মই বৌদ্ধধৰ্মৰ প্ৰচাৰক বুদ্ধদেৱক এফালে বিষুণ্ডৰ অৱতাৰ বুলি চিহ্নিত কৰিলে আনফালে বৌদ্ধধৰ্মৰ শেহতীয়া শাখা-প্ৰশাখায়ুক্ত ৰূপান্তৰবোৰক তীব্ৰভাৱে আক্ৰমণ কৰি “সৱাকো মাৰিবা বৌদ্ধগণ যত আছে” জাতীয় সংঘাতৰ সূচনা কৰিলে।

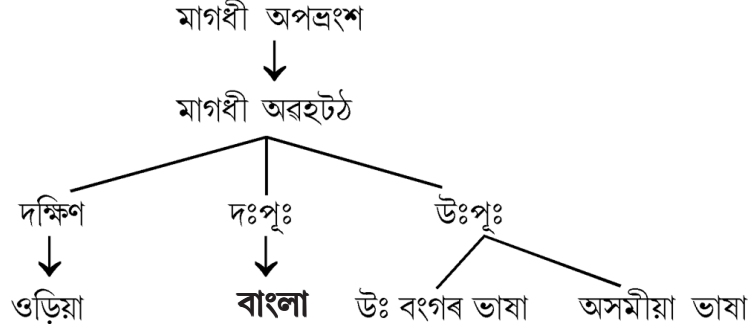
বৌদ্ধ, জৈন ধৰ্মৰ ব্যাপক জনসমৰ্থনৰ কাৰণ আছিল, ইয়াত শূদ্ৰ জনতাই ব্ৰাহ্মণ্যধৰ্মৰ শোষণ-নিপীড়নৰ পৰা মুক্তি পাইছিল। একেদৰে বাণিজ্যৰ সম্প্ৰসাৰণৰ ফলত বৈশ্যসকল ধনী হ'লেও সামাজিক মৰ্যাদা পোৱা নাছিল। সেয়ে বৈশ্যসকলেও বৌদ্ধ জৈন ধৰ্মক পৃষ্ঠপোষকতা আগবঢ়ালে আৰু বাণিজ্য পথবোৰত বৌদ্ধমঠ সজাই দি নিজৰ বাণিজ্য পথত জিৰণিৰ সুবিধাও উলিয়াই ল'লে। ব্ৰাহ্মণ্যধৰ্মৰ ব্যাপক পশুবধ আৰু দাসপ্ৰথাৰ বিপৰীতে বৌদ্ধধৰ্ম-জৈনধৰ্মৰ অহিংসা মতবাদে দুই ধৰ্মৰ ব্যাপক জনসমৰ্থন আনি দিলে।

এতিয়া মনকৰিবলগীয়া কথা হ'ল, ব্ৰাহ্মণ্যধৰ্ম সংস্কৃতৰ দৰে অভিজাত ভাষাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হোৱাৰ বিপৰীতে দুই ধৰ্ম সাধাৰণ মানুহৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ স্বাভাৱিক ভাষা প্ৰাকৃতৰ দ্বাৰা প্ৰচাৰিত। বৌদ্ধ, জৈন ধৰ্মৰ ব্যাপক প্ৰচাৰ প্ৰসাৰৰ লগে লগে প্ৰাকৃত ভাষাইও প্ৰসাৰতা আৰু মান্যতা পাবলৈ ধৰিলে। বৌদ্ধ ধৰ্মৰ ক্ষেত্ৰীয় বিস্তৃতি আৰু মঠসমূহক কেন্দ্ৰ কৰি গঢ় লোৱা সাধাৰণ (Common) ধৰ্মচৰ্চাৰ বাবে এই কথিত প্ৰাকৃতৰ পৰাই পালি ভাষাৰ বিকাশ হ'ল। পালিক সেয়ে বৌদ্ধপ্ৰাকৃত বোলা হয়। তাৎপৰ্যপূৰ্ণ কথা, ভাৱাদৰ্শগত সাৰল্যই ভাষাকো সৰল কৰে। ব্ৰাহ্মণ্যধৰ্মৰ জটিল আচাৰ আৰু বৈচিত্ৰ্যসমৃদ্ধ তাত্ত্বিক চিন্তা সংস্কৃতভাষাৰ অনুগত হোৱাৰ বিপৰীতে দুইধৰ্মৰ সাৰল্য প্ৰাকৃতভাষাৰ অনুগামী।

বুদ্ধদেৱ পূৰ্ব অঞ্চলৰ মগধৰ বাসিন্দা হোৱাৰ বাবে পূৰ্বী বা প্ৰাচ্যা উপভাষাৰ গুৰুত্ব বাঢ়ি গৈছিল। একেদৰে জৈনধৰ্মৰ প্ৰৱৰ্তক মহাবীৰৰ ধৰ্মপ্ৰচাৰ গংগা উপত্যকাত সীমাবদ্ধ আছিল বাবে মধ্যপূৰ্বী অঞ্চলৰ উপভাষাই অৰ্ধমাগধী ৰূপত আত্মপ্ৰকাশ কৰি উঠিল। ভাষা বিকাশৰ এই পৰিস্থিতি সম্পৰ্কে নগেন ঠাকুৰে লিখিছে— “ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মৰ অভিজাত্যসুলভ মনোবৃত্তিয়ে জনগণক ধৰ্মৰ অধিকাৰৰ পৰাই বঞ্চিত কৰাই নাছিল, লগতে বিভিন্ন সামাজিক বৰ্ণভেদৰ জৰিয়তে এক বিচ্ছিন্ন মানসিকতাৰো সৃষ্টি কৰিছিল। ভাষাৰ ক্ষেত্ৰত থকা এই উগ্ৰাসিক মনোবৃত্তিৰ ফলত সংস্কৃত ভাষাৰ লগত জনসাধাৰণৰ সহযোগ হৈ পৰিছিল বিচ্ছিন্ন। ইয়াৰ ফলতে আঞ্চলিক বিভেদ তীব্ৰতৰ হৈ দেখা দিছিল, আৰ্য্যৱৰ্তৰ লগত পূৰ্বাঞ্চলৰ পাৰ্থক্য ঘনীভূত হৈ উঠিছিল। ভাৱাদৰ্শৰ এনে বৈপৰীত্যমূলক প্ৰবৃত্তিৰ কাৰণে সাধাৰণ জনগণে নিজ ভাষাৰ মাধ্যমত জীৱনাশ্ৰয়ী উপাদান বিচাৰিছিল। সেয়েহে সেই সময়তে প্ৰসাৰ লাভ কৰা বৌদ্ধ আৰু জৈনধৰ্মৰ

মাজত জনসাধাৰণে নিজৰ প্ৰকাশ মাধ্যম তথা জীৱনাদৰ্শ, ধ্যান-ধাৰণাৰ বাট বিচাৰি পায়।” (প্ৰাকৃত সাহিত্য অধ্যয়ন/৫, জ্যোতি প্ৰকাশন, ১৯৯৮)

মধ্যভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ তৃতীয় স্তৰটোক কোৱা হয় অপভ্ৰংশ অৱহট্ট যুগ। এই অৱহট্ট ভাষাৰ কথিত ৰূপটোৰ পৰাই ভাৰতীয় আঞ্চলিক ভাষাবোৰৰ বিকাশ হয়। যেনে—

তাৎপৰ্যপূৰ্ণ, অপভ্ৰংশ অৱহট্ট ভাষাৰ পৰিপুষ্টি আৰু বিস্তৃতিত জৈনধৰ্মই গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা লৈছিল।

আত্মমূল্যায়ণ প্ৰশ্ন

ভাৰতৰ আঞ্চলিক ভাষাৰ উত্থানত কি কি ধৰ্মই বিশেষ প্ৰভাৱ পেলাইছিল?
(৪০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

৩.৫ ৰাজনীতি আৰু আঞ্চলিক ভাষাসমূহৰ বিকাশ

ৰাজনীতি সমাজবদ্ধ মানুহৰ দৈনন্দিকতাৰ লগত গভীৰভাৱে সংলগ্ন এটা বিষয়। ভাষা, ধৰ্ম আদি কোনো বিষয়েই ৰাজনীতিক একাঘৰীয়া কৰি আলোচনা কৰিব নোৱাৰি। ঋগ্বেদিক যুগৰ পৰা আঞ্চলিক ভাষাসমূহৰ বিকাশলৈকে প্ৰতিটো স্তৰতে ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাই মানুহৰ ধৰ্মক সুকীয়া সুকীয়া ৰূপ দি আহিছে। একেটা ভাষাক্ষেত্ৰৰ ভাষা একোটাক ৰাজনৈতিক বিভাজনে দুটা বা ততোধিক ভাষালৈ ৰূপান্তৰ কৰিব পাৰে। একেদৰে ৰাজনৈতিক হস্তক্ষেপত কোনো এটা ভাষা নিশকটীয়া আৰু আন এটা ভাষাই পৰিপুষ্ট হৈ উঠিব পাৰে।

ব্ৰাহ্মণ্য যুগৰ আগলৈকে সমাজ আছিল গোষ্ঠী-চেতনাৰে পৰিচালিত। ঋগ্বেদিক যুগৰ গোষ্ঠী-চেতনা ব্ৰাহ্মণ্য যুগত শ্ৰেণী-চেতনালৈ ৰূপান্তৰিত হ'ল। আগতে 'গণ' বা

গোষ্ঠীয়ে পৰিচালনা কৰা সমাজত ৰাষ্ট্ৰৰ উদ্ভৱ হ'ল আৰু সামন্তৰাজত্বৰে গোষ্ঠীৰ মুৰব্বীৰ ঠাই ল'লে বজাই। লাহে লাহে সৰু-ডাঙৰ ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টি হ'ল, সৃষ্টি হ'ল ৰাষ্ট্ৰবোৰৰ মাজত আধিপত্য বিচাৰৰ সংগ্ৰাম। ৰাষ্ট্ৰৰ উদ্ভৱে জনসমষ্টিৰ গোষ্ঠীচেতনা অতিক্ৰমী বহল শ্ৰেণীসমাজক একোটা ৰাজতন্ত্ৰৰ মাজত সীমাবদ্ধ কৰিলে। দুখন ৰাষ্ট্ৰৰ ভৌগোলিক সীমাই মানুহৰ মাজত বাক্ ব্যৱহাৰৰ পাৰ্থক্য আনিলে। ফলত প্ৰাকৃত ভাষাৰ আঞ্চলিক বৈচিত্ৰ্য বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। উপনিষদৰ যুগত ক্ষত্ৰিয়ৰ প্ৰতিপত্তি বাঢ়িল, জ্ঞান চৰ্চাত ব্ৰাহ্মণৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বী হৈ উঠা ৰজা জনক, প্ৰবাহন জৈৰালি, অজাতশত্ৰু, অশ্বপতি কৈকেয় আদিৰ নাম পোৱা যায়। ক্ষত্ৰিয়ই যিহেতু ৰাজনীতি নিয়ন্ত্ৰণ কৰে, গতিকে ধৰ্ম, ধৰ্মগ্ৰন্থ আৰু ধৰ্মগ্ৰন্থৰ ভাষাতো এই পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰভাৱ পৰিছিল।

উপনিষদৰ যুগটো 'ৰাজনৈতিকভাৱে অনিশ্চয়তা আৰু বিশৃংখলতাৰ যুগ' এই যুগত মগধ, কোশল, বিদেহ, পাঞ্চাল আদি ডাঙৰ ডাঙৰ ৰাষ্ট্ৰৰ বিকাশ হয়। এনে ৰাষ্ট্ৰৰ হাতত অনুন্নত গোষ্ঠীসমাজবোৰৰ জনজাতীয় বৈশিষ্ট্য লোপ পালে। ব্ৰাহ্মণ্যধৰ্মৰ অৱদান-অৱমাননাৰ সামন্তৰাজত্বৰে ৰাষ্ট্ৰৰ শোষণেও সাধাৰণক ত্ৰাহি মধুসূদন দেখুৱালে।

ৰজাৰ সাম্ৰাজ্য বিস্তাৰৰ স্বাৰ্থত আৰু অধিক উদ্ধৃত পোৱাৰ স্বাৰ্থত ব্ৰাহ্মণক জনজাতীয় লোকৰ মাজত ব্ৰাহ্মণ্যধৰ্ম বিস্তাৰৰ বাবে ভূমিদান বা অন্যান্য সুবিধা প্ৰদান কৰিছিল। ফলত অনা-আৰ্য বা অনুন্নত আৰ্য জনগোষ্ঠীৰ সংস্কৃতায়নৰ মাজেদি প্ৰচলিত ভাষাৰূপবোৰৰ মাজলৈ সুমুৱাই অনা হৈছিল। আন ভাষাৰ সংশ্ৰয়ত প্ৰচলিত আৰ্য-প্ৰাকৃত ভাষাই খৰগতিৰে ৰূপান্তৰিত হৈছিল।

এফালে ব্ৰাহ্মণ্যধৰ্মৰ শোষণ আনফালে ৰাষ্ট্ৰৰ অৱদমনৰ পৰা হাত সাৰিবলৈ সাধাৰণ মানুহে ভিক্ষু, সৈন্যসীৰ জীৱন লৈছিল। বুদ্ধদেৱে জন্মলাভ কৰা অঞ্চলটো আছিল উঃ পুঃ ভাৰতৰ জনজাতি অধ্যুষিত হাবিতলীয়া অঞ্চল। এইবোৰ অঞ্চলতে শাক্য, কোল, লিচ্ছবি, মোৰিয়, মগ্ধ আদি সৰু সৰু প্ৰজাতান্ত্ৰিক ৰাজ্যবোৰৰ জন্ম হৈছিল। এইবোৰত ব্ৰাহ্মণ্যধৰ্মৰ বৰ্ণ-প্ৰথাৰ প্ৰৱেশ ঘটা নাছিল। এই ঠাইৰ পৰাই বৌদ্ধ আৰু জৈন ধৰ্মৰ দৰে ধৰ্মৰ বিকাশ হৈছিল আৰু প্ৰাকৃত ভাষাৰ সমৃদ্ধিত অৰিহণা যোগাইছিল। মগধৰ ৰজা অশোকৰ পৃষ্ঠপোষকতাত বৌদ্ধ ধৰ্মৰ ব্যাপক সমৃদ্ধি আৰু প্ৰচাৰ লাভ কৰিছিল। বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰতি এনে সাহায্যই প্ৰাকৃত ভাষাক সমৃদ্ধ কৰিছিল। অশোকে ৰাষ্ট্ৰৰ বিভিন্ন ঠাইত যিবোৰ অনুশাসন স্থাপন কৰাইছিল সেইবোৰৰ ভাষাও আছিল সেই সেই ঠাইত প্ৰচলিত জনসাধাৰণৰ মুখৰ ভাষা। যেনে— শাহবাজগড়ী আৰু মানছেহৰাৰ অনুশাসন উঃ পশ্চিমা উপভাষাৰ, গিৰ্ণাৰ অনুশাসনে পশ্চিমা উপভাষাৰ, ধৌলী অনুশাসনে প্ৰাচ্য উপভাষাৰ ৰূপ প্ৰতিফলিত কৰে। প্ৰাকৃত সাহিত্যৰ বিকাশত কেবাজনো ৰজাৰ নাম পোনপতীয়াকৈ মনলৈ আহে। 'গাহাসত্তসঙ্গ'ৰ দৰে ধৰ্মনিৰপেক্ষ জনপ্ৰিয় গীতিকবিতাৰ সংকলন কৰিছিল সাতবাহন বংশৰ ৰজা হালে আনুমানিক খ্ৰীঃ ১ম-২য় শতিকাত।

ভাৰতীয় সমাজ ইতিহাসত অনা-আৰ্য জনগোষ্ঠীৰ আৰ্যীকৰণ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ ঘটনা। সাতবাহন, অসমৰ ভাস্কৰবৰ্মা আদি এনে উদাহৰণ। অনা-আৰ্য জনগোষ্ঠীসমূহৰ

ক্ষুদ্ৰ বৃহৎ ৰাজ্যবোৰৰ ৰজাসকলক ব্ৰাহ্মণ্যবাদে ক্ষত্ৰিয় বুলি পৰিচয় কৰাই ব্ৰাহ্মণ্যধৰ্ম ভিতৰলৈ সুমুৱাই লয় আৰু পৰৱৰ্তী সময়ত ৰজাৰ জৰিয়তে প্ৰজাসকলকো শূদ্ৰ ৰূপে অন্তৰ্ভুক্ত কৰি লয়। এনেদৰে অনা-আৰ্য ভাষা-ভাষী জনগোটৰ মাজত আৰ্যমূলীয় প্ৰাকৃতৰ প্ৰচলন হয়। আৰ্য প্ৰাকৃত আৰু অনা-আৰ্যৰ সংশ্ৰয়ত পাৰস্পৰিক প্ৰভাৱ পৰে আৰু প্ৰাকৃত ভাষাই নতুন গতি পায়। খ্ৰীঃ ৬ষ্ঠ শতিকাত গুৰ্জৰ নামৰ উপজাতিয়ে গুৰ্জৰ ৰাষ্ট্ৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰাত আৰু পৰৱৰ্তীকালত তেওঁলোকে আৰ্যভাষা গ্ৰহণ কৰাত তেওঁলোকৰ ভাষাৰ বৈশিষ্ট্যত গুজৰাটী সোমাল। সাতবাহন বংশৰ জৰিয়তে দক্ষিণ ভাৰতলৈ প্ৰাকৃত ভাষাৰ সম্প্ৰসাৰণ হয়।

ৰাজনৈতিক কাৰণতে অপভ্ৰংশ অৱহাৰটো স্তৰৰ আগৰে পৰা প্ৰাকৃত ভাষাত আৰৱী, পাৰ্চী, তুৰ্কী আদি শব্দৰ প্ৰৱেশ ঘটে। হিন্দী আৰু উৰ্দু ভাষাৰ তুলনা কৰিলে অন্য এক দিশ পোহৰলৈ আহে। মোগলৰ শাসনকালত খৰিবোলী ভাষাত মুছলমান ধৰ্ম-সংস্কৃতি আৰু আৰৱী শব্দৰ প্ৰভাৱৰ ফলতে উৰ্দু ভাষাৰ জন্ম।

প্ৰাকৃত ভাষাৰ বিকাশ আৰু সমৃদ্ধিত কেবাজনো ৰজাৰ পোনপটীয়া অৱদান/ভূমিকাৰ কথা জানিব পাৰি। খ্ৰীঃ ২য় শতিকাৰ 'মিলিন্দ পঞহ' গ্ৰন্থখন সাকল ৰাজ্যৰ ৰজা মিনাণ্ডাৰ সৈতে ভিক্ষু নাগসেনৰ কথোপকথনৰ আধাৰিত। এইখন গ্ৰন্থৰ ভাষাকপটো সৰ্বপ্ৰকাৰ জটিলতাৰ পৰা মুক্ত; সহজবোধ্য আৰু সাৱলীল। গুজৰাটৰ বল্লভিৰ ৰজা প্ৰৱসেনৰ সহায়ত জৈন ধৰ্মৰ মৌলিক শাস্ত্ৰসমূহ সুশৃংখলিত ৰূপত অৰ্ধমাগধী প্ৰাকৃতত লিপিবদ্ধ হৈছিল। ৰজা প্ৰৱসেনে খ্ৰীঃ ৬ষ্ঠ শতিকাত মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ 'সেতুবন্ধ' ৰচনা কৰিছিল। খ্ৰীঃ ৮ম শতিকাত কনৌজপতি যশোবৰ্মনে প্ৰাকৃত ভাষাৰ পৃষ্ঠপোষকতা আগবঢ়াইছিল। তেওঁৰে সভাকবি বাক্‌পতিৰাজে 'গউডবহো'ৰ দৰে মহাকাব্য ৰচনা কৰিছিল।

আত্মমূল্যায়ণ প্ৰশ্ন

ভাৰতবৰ্ষৰ আঞ্চলিক ভাষা বিকাশৰ দিশত কোনকেইটা ৰাজবংশৰ নাম সততে আমাৰ মনলৈ আহে? (৩৫টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....
 .....

৩.৬ অসমীয়া ভাষাৰ বিকাশৰ ধাৰণা

অসমীয়া ভাষাটো যদিও মাগধী প্ৰাকৃতৰ পৰা বিকাশ হোৱা ভাষা, তথাপি অসমত বসবাস কৰি থকা অনা-আৰ্য ভাষা আৰু মাগধী ভিন্ন আন প্ৰাকৃতৰ উপাদানো অৱগ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰি। আৰ্যমূলীয় মানুহৰ প্ৰাচীন কামৰূপলৈ প্ৰব্ৰজনৰ আগৰে পৰা এই অঞ্চলটোত অষ্ট্ৰিক, দ্ৰাবিড় আৰু তিব্বতবৰ্মীয় ভাষাগোষ্ঠীৰ মানুহৰ বসতি আছিল।

দ্ৰাবিড়মূলীয় অৰ্থাৎ নৃগোষ্ঠীয়ভাৱে ভূমধ্যসাগৰীয় মানুহ প্ৰাচীন কালত এই অঞ্চলৰ মাজেদি প্ৰব্ৰজন হৈছিল। খ্ৰীঃ শতিকাৰ আৰম্ভণিৰ আগে পাছে কামৰূপলৈ আৰ্যমূলীয় মানুহৰ প্ৰব্ৰজন ঘটে। খ্ৰীঃ ৩য় শতিকাৰ সমুদ্ৰগুপ্তৰ দিগ্বিজয়ৰ কালত কামৰূপ তেওঁৰ ৰাজ্যৰ সীমাৰূপে চিহ্নিত হৈছিল। সম্ভৱতঃ সমুদ্ৰগুপ্তই কামৰূপ জয় কৰি তেওঁৰে কোনো বিশ্বস্তক কৰতলীয়া ৰূপে গতাই গৈছিল। প্ৰথম ঐতিহাসিক ৰাজবংশ বৰ্মন বংশৰ প্ৰতিষ্ঠা এনেদৰেও হ'ব পাৰে। মুঠৰ ওপৰত সপ্তম শতিকাৰ ভাস্কৰবৰ্মাৰ দিনলৈ কামৰূপত আৰ্য-বসতি গজগজীয়া হৈ পৰিছিল। সমান্তৰালভাৱে আৰ্যভাষা সংস্কৃত ৰাজকীয় কাম-কাজৰ ভাষা আৰু প্ৰাকৃত ভাষা জনসাধাৰণৰ সংযোগী ভাষা হৈ পৰিছিল।

প্ৰাচীন কামৰূপত প্ৰচলিত অলেখ অনা-আৰ্য ভাষাসমূহৰ কোনোটোৱেই সাৰ্বজনীন সংযোগী ভাষা হ'ব পৰা অৱস্থাত নাছিল। প্ৰথম সমস্যা, সেই ভাষাবোৰ লিপিবহীন, দ্বিতীয়তে পাৰস্পৰিক অৱোধগম্যতা। এই ভাষাবোৰৰ সুৰধৰ্মিতাৰ বাবে সহজে আন ভাষী মানুহৰ বাবে আয়তনাধীন নহয়। ইয়াৰ বিপৰীতে আৰ্যমূলীয় যিটো প্ৰাকৃত সাৰ্বজনীন সংযোগী ভাষা হৈ পৰিছিল, সি সকলোৰে বাবে গ্ৰহণক্ষম আছিল।

তাৎপৰ্যপূৰ্ণ ভাস্কৰবৰ্মাৰ সুনীতিকুমাৰ চেটাৰ্জীয়ে 'Indo Mangolid' ৰজা বুলিছে। অৰ্থাৎ বৰ্মনবংশৰ পৰা শালস্তম্ভ, পাল আৰু আহোম, কোচ কছাৰী, চুতীয়া আদি প্ৰাচীন কামৰূপ অসমৰ সকলোবোৰ ৰজাই আছিল অনা-আৰ্য জনগোষ্ঠীয় শাসক। কিন্তু উন্নত উৎপাদন, উন্নত প্ৰশাসন, উন্নত সঁজুলি, কাৰিকৰী জ্ঞান, পঞ্জিকা আদিৰ বাবে পূৰ ভাৰতৰ মগধ অঞ্চলৰ পৰা দক্ষ আয়লোকক এই ৰজাসকলে কামৰূপলৈ অনাইছিল। ভূমিদান প্ৰক্ৰিয়াৰ মাজেদি এই আৰ্য উচ্চ বৰ্ণৰ দক্ষ লোকসকলক সংস্থাপন কৰা হৈছিল আৰু তেওঁলোকৰ দ্বাৰা জনজাতীয় স্তৰৰ প্ৰজাৰ মাজত উন্নত কৃষিপদ্ধতি, কাৰিকৰী বৃত্তি প্ৰসাৰ কৰিছিল। ধৰ্মাচৰণৰ ক্ষেত্ৰত পুৰোহিতৰ দ্বাৰা এই সাধাৰণ প্ৰজাক শূদ্ৰৰূপে আৰ্য বৰ্ণব্যৱস্থাত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছিল। এনেদৰে, আৰ্যমূলীয় মাগধী প্ৰাকৃতটো অনা আৰ্যসকলৰ মাজত বিয়পি পৰিছিল।

মাগধী প্ৰাকৃতৰ উপৰি অন্য প্ৰাকৃত ভাষা-ভাষী লোকো কামৰূপলৈ নহাকৈ থকা নাছিল। আৰ্যগোষ্ঠীৰ লোকৰ আগতেও হিমালয়ৰ পাদদেশেৰে আলপাইন গোষ্ঠীৰ প্ৰাক্-আৰ্যলোকৰ আগমনৰ কথা পণ্ডিতসকলে কয়। তেওঁলোকেই কামৰূপত বৃত্তিগত জীৱিকা আৰু শালি খেতিৰ বাটকটীয়া। কলিতাসকলক এই আলপাইনীয় গোষ্ঠীৰ বোলা হয়।

এনেদৰে খ্ৰীঃ ৭ম শতিকামানতো কামৰূপত মগধ অঞ্চলতকৈ যে কিছু সুকীয়া প্ৰাকৃত এটাৰ বিকাশ হৈছিল হিউৱেন চাঙৰ মন্তব্যই প্ৰমাণ কৰে। এই প্ৰাকৃতটোৰে কালক্ৰমত পৰিৱৰ্তন পৰিবৰ্তনৰ মাজেদি খ্ৰীঃ ৮ম, ১০ম শতিকাৰ চৰ্যাপদ শ্ৰীকৃষ্ণ কীৰ্তনৰ ভাষাৰূপটোৰ বিকাশ হৈছিল। এই ভাষাৰূপটো আছিল বাংলা-উৰিয়া-অসমীয়াৰ উমৈহতীয়া ৰূপ। তাৰ পৰাই ১০ম শতিকামানত অসমীয়া ভাষাৰ বিকাশ হৈছে। সেয়ে অসমীয়া ভাষাত অষ্টিক, তিব্বতবৰ্মীয় ভাষাৰ উপাদান বিভিন্ন ধৰণে মিহলি হৈ আছে।

সেয়ে ক'ব পাৰি, অসমীয়া ভাষাটো হ'ল প্ৰাচীন অসমৰ মিশ্ৰিত জনসমষ্টিয়ে নিজৰ প্ৰয়োজনত নিৰ্মাণ কৰি লোৱা ভাষা।

আত্মমূল্যায়ণ প্ৰশ্ন

অসমীয়া ভাষাৰ বিকাশত কি কি জনগোষ্ঠীয় ভাষাৰ প্ৰভাৱ আছে? (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....
.....

৩.৭ অসমীয়া ভাষাৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশত ধৰ্ম আৰু ৰাজনীতি

অসমীয়া ভাষা আৰু ধৰ্ম :

অসমীয়া ভাষাটো হ'ল অনা-আৰ্য ভাষাৰ মাজত এটা দ্বীপৰ দৰে। এই অনা-আৰ্য ন-ন গোটসমূহক প্ৰাচীন গ্ৰন্থসমূহত কিৰাত আৰু নিষাদ বুলি বৰ্ণনা কৰা হৈছে। কামৰূপৰ ক্ষেত্ৰত কিৰাতসকলৰ প্ৰাধান্যই আছিল বেছি। তেওঁলোকৰ ধৰ্মক কোৱা হৈছিল কৈৰাতজ ধৰ্ম। আৰ্য-প্ৰব্ৰজনৰ লগে লগে কামৰূপলৈ ব্ৰাহ্মণ্যধৰ্ম, বৰ্ণাশ্ৰম ব্যৱস্থা, আমদানি হ'ল যদিও কৈৰাতজ ধৰ্মৰ প্ৰভাৱত আৰ্যসকলেও নিজৰ ধৰ্মাচাৰ কামৰূপত বহু পৰিমাণে সলাই ল'বলগীয়া হ'ল। মাতৃদেৱীৰ পূজা যদি কৈৰাতজ ধৰ্মৰ যাদু আদৰ্শ আধাৰিত, শিলপূজা নিষাদসকলৰ ধৰ্মৰ পৰা আবৃত। জনজাতীয় ধৰ্মৰ জড়বাদী ভাৱাদৰ্শ, তন্ত্ৰ-মন্ত্ৰ, ভূতপ্ৰেত পূজা, লৌকিক শিৱৰ ৰূপ হিচাপে নানা দেৱতাৰ কল্পনা আদিৰ লগতে তান্ত্ৰিক বৌদ্ধধৰ্মৰ সুকীয়া ৰূপৰ বিকাশে ভাৰতৰ অন্য প্ৰান্তৰ তুলনাত কামৰূপ বংগৰ ধৰ্মব্যৱস্থা পৃথক ৰূপত তুলি ধৰিছিল।

মনকৰিবলগীয়া, কামৰূপৰ প্ৰাচীন ধৰ্ম ব্যৱস্থাত ব্ৰাহ্মণ্যধৰ্মৰ দৰে পুৰোহিত তন্ত্ৰক প্ৰাধান্য, জাতপাতৰ ব্যৱস্থা, নাৰীৰ প্ৰতি অৱজ্ঞা আদি দেখা নাযায়। আনহাতে, ই সংস্কৃত ভাষাৰ দ্বাৰা পৰিচালিত নহয়। আৰ্য-প্ৰব্ৰজনৰ পাছত হোৱা ব্যাপক সংস্কৃতায়ন প্ৰক্ৰিয়াই ব্ৰাহ্মণ্য-ব্যৱস্থালৈ ক্ষত্ৰিয় বা শূদ্ৰৰূপে সুমুৱাই লোৱা জনসাধাৰণৰ ধৰ্মীয় চেতনাও একান্তভাৱে সংস্কৃত ভাষা নিয়ন্ত্ৰণাধীন হৈ নাথাকিল। তন্ত্ৰ-মন্ত্ৰ, ধৰ্মাচাৰণৰ পাঠ আদিত অনা-সংস্কৃত ভাষাইও বাট কাটিলে। থলুৱা ধৰ্ম সংস্কৃতিৰ বহু দেৱ-দেৱী, কল্পনা, লোকাচাৰ ব্ৰাহ্মণ্যধৰ্মলৈ সোমাল। কামাখ্যা, কেঁচাইখাইতী গোসাঁনী আদি দেৱী এনেদৰে ব্ৰাহ্মণ্যধৰ্মৰ দেৱী হ'ল।

উপৰিউক্ত পটভূমিৰ বাবে কামৰূপত ব্ৰাহ্মণ্যধৰ্মৰ কঠোৰতা আৰু গোড়ামি এই সময়ত ইমান প্ৰবল হ'ব নোৱাৰিলে। আনহাতে ৰাজতন্ত্ৰইও কোনো বিশেষ ধৰ্মক পোষকতা কৰি আন ধৰ্মক নিষিদ্ধ কৰাৰ উদাহৰণ নাই।

বৌদ্ধধৰ্মৰ বজ্ৰযানী পন্থাৰ ভূমিকাও অসমীয়া মানুহৰ ভাষিক পৰিচয় নিৰ্মাণত গুৰুত্বপূৰ্ণ। খ্ৰীঃ ৮ম, ৯ম শতিকাত এই পন্থাৰ সিদ্ধাচাৰ্যসকলে তৎকালীন জনসাধাৰণৰ প্ৰাকৃত ভাষাতে গীত ৰচনা কৰিছিল। এইবোৰক চৰ্যা বোলা হয়। চৰ্যাগীত ৰচনা কৰা সবহপা, লুইপা, মীননাথ আদি সিদ্ধাচাৰ্য কামৰূপৰ লোক। এই গীতৰ ভাষাই সূচায় যে, তান্ত্ৰিক বৌদ্ধ ধৰ্মৰ সাধকসকলৰ দ্বাৰা জনসাধাৰণৰ মুখৰ ভাষাক মৰ্যাদা দিয়া হৈছিল আৰু এই স্থিতিৰ বাবে উমৈহতীয়া প্ৰাকৃত অপভ্ৰংশৰ পৰা অসমীয়া ভাষাৰ অবিৰত বিকাশ সম্ভৱ হৈছিল।

অসমীয়া ভাষা আৰু ৰাজনীতি :

ৰাজনৈতিক পৃষ্ঠপোষকতাত ব্ৰাহ্মণক ভূমিদান কৰি আৰ্য প্ৰাকৃত ভাষী মানুহৰ সংস্থাপনৰ মাজেদি ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকাৰ অনা-আৰ্য জনসমষ্টিৰ আৰ্যকৰণ ঘটিছিল। অসমীয়া ভাষা সম্প্ৰদায় গঠনত এই আৰ্যীকৃত জনসমষ্টিৰ ভূমিকা অত্যন্ত তাৎপৰ্যপূৰ্ণ।

বৰ্মন বংশৰ ৰজাসকল নিজেও ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মৰ ব্যৱস্থালৈ আহি ক্ষত্ৰিয় হৈছিল আৰু সংস্কৃত ভাষাৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল। কিন্তু প্ৰজা সাধাৰণৰ যোগাযোগৰ স্বার্থত প্ৰাকৃত ভাষা ৰূপটোকো বিষয়ৰ সমান্তৰ দ্বাৰা ব্যৱহাৰ কৰিবলগীয়া হৈছিল। পুৰাণ-মহাকাব্যৰ যুগৰ পৰা কামৰূপ কিৰাতসকলৰ বসতিস্থল বুলি বৰ্ণিত হৈ আহিছে। এই কিৰাত মানে মংগোলীয় লোক— যাৰ ভাষা তিব্বতবৰ্মীয় ভাষাগোষ্ঠীৰ। এওঁলোকৰ ভাষাবোৰ আছিল অবিকশিত কিছুমান ধ্বনিৰ সমষ্টি, প্ৰায়বোৰ ভাষাই আছিল একাক্ষৰী আৰু সুকীয়া। আৰ্যভাষীসকলৰ ভাষা আছিল শব্দ সম্ভাৰেৰে সমৃদ্ধ আৰু বাক্যগাঁথনি আৰু প্ৰকাশভংগীৰ ফালৰ পৰা পৰিকল্পিতভাৱে সুদৃঢ়। এনে কাৰণত আৰ্যভাষীসকলে কিৰাতসকলৰ ভাষাক অপভাষা, শ্লেছভাষা বুলি কৈছিল। এই কিৰাতমূলীয় প্ৰাচীন অধিবাসীকলক আৰ্যভাষীসকলে স্থিৰ ধ্বনি আৰু স্থিৰ অৰ্থ থকা শব্দৰে পূৰ্ণ এটা ভাষাৰ যোগান ধৰিলে। তেওঁলোকৰ বাকব্যৱহাৰত আৰ্য-প্ৰাকৃত ভাষাৰ ৰূপ নিশ্চিতভাৱে ৰূপান্তৰ ঘটিছিল। এই ৰূপান্তৰিত ৰূপটোৰ পৰাই স্বতন্ত্ৰ আৰ্যমূলীয় অসমীয়া ভাষাৰ বিকাশ হ'ল।

আত্মমূল্যায়ণ প্ৰশ্ন

অসমীয়া ভাষাৰ বিকাশত ৰাজনীতিৰ প্ৰভাৱ পৰা বুলি ভাবিব পাৰিনে? (৪০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

.....

.....

৩.৮ সাৰাংশ (Summing Up)

ভাৰতীয় আঞ্চলিক ভাষাসমূহৰ উদ্ভৱৰ প্ৰক্ৰিয়া প্ৰকৃতাৰ্থত প্ৰাকৃত স্তৰত আৰম্ভ হৈছিল। সংস্কৃতভাষা বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মৰ ভাষা হোৱাৰ বিপৰীতে প্ৰাকৃত ভাষা হৈ পৰিছিল বৌদ্ধ আৰু জৈন ধৰ্মৰ বাহক। বৌদ্ধ, জৈন ধৰ্মৰ ব্যাপক প্ৰচাৰ আৰু প্ৰসাৰৰ লগে লগে প্ৰাকৃত ভাষাইও প্ৰসাৰত আৰু মান্যতা পাবলৈ ধৰে। বৌদ্ধ ধৰ্মৰ বিস্তৃতি আৰু মঠসমূহক কেন্দ্ৰ কৰি গঢ় লোৱা ধৰ্ম-চৰ্চাৰ বাবে পালি ভাষাৰ বিকাশ হয়।

ভাষা, ধৰ্ম আদি কেতিয়াও ৰাজনীতিক একাধৰীয়া কৰি আলোচনা কৰিব নোৱাৰি। একেটা ভাষাশ্ৰেণীৰ ভাষা একোটাক ৰাজনৈতিক বিভাজনে একাধিক ভাষালৈ ৰূপান্তৰিত কৰিব পাৰে। একেদৰে ৰাজনৈতিক হস্তক্ষেপত এটা ভাষা দুৰ্বল বা পৰিপুষ্ট হৈ উঠিব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, সাতবাহন বংশৰ জৰিয়তে দক্ষিণ ভাৰতলৈ প্ৰাকৃত ভাষাৰ সম্প্ৰসাৰণ হয়। ৰাজনৈতিক কাৰণতে প্ৰাকৃত ভাষাত আৰৱী, পাৰ্চী, তুৰ্কী আদি ভাষাৰ শব্দৰ প্ৰবেশ ঘটিছে।

অসমীয়া ভাষাৰ বিকাশৰ দিশতো ধৰ্ম আৰু ৰাজনীতিৰ প্ৰভাৱ দেখিবলৈ পোৱা যায়। বৌদ্ধ ধৰ্মৰ বজ্ৰযানী পন্থাৰ ভূমিকাও অসমীয়া মানুহৰ ভাষিক পৰিচয় নিৰ্মাণত গুৰুত্বপূৰ্ণ। ৰাজনৈতিক পৃষ্ঠপোষকতাত ব্ৰাহ্মণক ভূমিদান কৰি আৰ্য প্ৰাকৃত ভাষী মানুহৰ সংস্থাপনৰ মাজেদি ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকাৰ অনা-আৰ্য জনসমষ্টিৰ আৰ্যকৰণ ঘটিছিল। অসমীয়া ভাষা সম্প্ৰদায় গঠনত এই আৰ্যীকৃত জনসমষ্টিৰ ভূমিকা অত্যন্ত তাৎপৰ্যপূৰ্ণ।

৩.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১। ভাৰতীয় আঞ্চলিক ভাষাসমূহৰ বিকাশৰ ধাৰণাটো পৰ্যালোচনা কৰক।
- ২। ভাৰতীয় আঞ্চলিক ভাষাসমূহৰ বিকাশত ধৰ্মৰ ভূমিকা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক।
- ৩। ৰাজনীতি আৰু ভাৰতীয় আঞ্চলিক ভাষাৰ বিকাশ শীৰ্ষক এটি প্ৰবন্ধ যুগুত কৰক।
- ৪। অসমীয়া ভাষাৰ বিকাশত ধৰ্ম আৰু ৰাজনীতিৰ প্ৰভাৱ সম্পৰ্কে পৰ্যালোচনা কৰক।

৩.১০ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

- মহন্ত, সুবাসনা : উদ্ভৱকালীন অসমীয়া ভাষা, বনলতা, গুৱাহাটী, ২০০৩
- ভৰালি, দেৱানন্দ : অসমীয়া ভাষাৰ মৌলিক বিচাৰ, লয়াৰ্ছ বুকষ্টেল, গুৱাহাটী (৩য়), ১৯৯৩
- মেধি, কালিৰাম : অসমীয়া ব্যাকৰণ আৰু ভাষাতত্ত্ব, অসম প্ৰকাশন পৰিষদ, ১৯৭৮
- হাজৰিকা, বিশ্বেশ্বৰ : অসমীয়া ভাষাৰ উৎপত্তি আৰু ক্ৰমবিকাশ, জাতীয় সাহিত্য প্ৰকাশ, গুৱাহাটী, ১৯৮৮

- গোস্বামী, উপেন্দৰনাথ : অসমীয়া ভাষাৰ উদ্ভৱ, সমৃদ্ধি আৰু বিকাশ, বৰুৱা এজেণ্টি,
গুৱাহাটী, ১৯৯১
- নগেন ঠাকুৰ : প্ৰাকৃত সাহিত্য অধ্যয়ন, জ্যোতি প্ৰকাশন, ১৯৯৮
- শিৱনাথ বৰ্মন : ভাৰতীয় চিন্তা, অসম পাব্লিচিং কোম্পানী, ২০১৪
- ভট্টাচাৰ্য, পদ্মনাথ : 'কামৰূপ শাসনাবলী', বংপুৰ সাহিত্য পৰিষদ সন ১৩৩৮
সাল।
- সেন, সুকুমাৰ : ভাষাৰ ইতিবৃত্ত। পুনৰ সংস্কৰণ। আনন্দ পাবলিশাৰ্চ।
২০১১।
- F Engels : 'The Origin of the family, Private Property and
State'

* * *

চতুৰ্থ বিভাগ
উদ্ভৱকালীন অসমীয়া ভাষা : অনুশাসন

বিভাগৰ গঠন :

- ৪.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৪.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৪.৩ প্ৰাচীন অসমৰ অনুশাসন
- ৪.৪ অনুশাসন আৰু অসমীয়া ভাষাৰ জন্ম-যন্ত্ৰণা
- ৪.৫ কামৰূপী প্ৰাকৃতৰ ধাৰণা
- ৪.৬ অনুশাসনৰ ভাষা
- ৪.৭ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৪.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৪.৯ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Reading)

৪.১ ভূমিকা (Introduction)

পূৰ্বৱৰ্তী বিভাগটিত ভাষা আৰু ৰাজনীতিয়ে আঞ্চলিক ভাষাসমূহৰ উত্থানত গ্ৰহণ কৰা ভূমিকাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰি অহা হৈছে। এই বিভাগটিত উদ্ভৱকালীন অসমীয়া ভাষাৰ সমল থকা অনুশাসনৰ ভাষাৰ বিষয়ে পুংখানুপুংখভাৱে বিচাৰ কৰা হ'ব।

অসমীয়া ভাষাৰ জন্ম প্ৰক্ৰিয়া খ্ৰীষ্টীয় দশম শতিকাৰ পৰা আৰম্ভ হৈ দ্বাদশ শতিকাত সম্পূৰ্ণ হোৱা বুলি কোৱা হয়। কিন্তু সেই সময়ৰ বহু আগতে অসমীয়া ভাষাৰ জন্ম যন্ত্ৰণা আৰম্ভ হোৱা বুলি বহুতো পণ্ডিতে ক'ব খোজে। খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থৰ পৰা দ্বাদশ শতিকাৰ ভিতৰত পুৰণি কামৰূপৰ ৰজাসকলে ৰাজকীয় কামকাজ অথবা ভূমি দানৰ অৰ্থে ভালেমান তাম অথবা শিলৰ শাসন খোদিত কৰাইছিল। সেই অনুশাসনবোৰৰ ভাষা আছিল সংস্কৃত। কিন্তু, তাৰ মাজত কেতবোৰ অসংস্কৃত ৰূপ দেখিবলৈ পোৱা গৈছিল। এই অসংস্কৃত ৰূপবোৰত অসমীয়া ভাষাৰ বীজ অনুকৰণ হোৱা বুলি বহুতে ক'ব খোজে। এই বিভাগটোত এই দিশবোৰৰ বিষয়ে বিস্তৃতভাৱে আলোচনা কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰা হৈছে।

৪.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোক —

- পুৰণি কামৰূপৰ অনুশাসনসমূহৰ পৰিচয় দাঙি ধৰিব পাৰিব,
- কামৰূপী প্ৰাকৃতৰ ধাৰণা পৰ্যালোচনা কৰিব পাৰিব,

- অনুশাসনৰ জৰিয়তে অসমীয়া ভাষাৰ জন্ম প্ৰক্ৰিয়া কেনেদৰে আৰম্ভ হৈছিল ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব, আৰু
- অনুশাসনত ব্যৱহৃত ভাষাৰ বিষয়ে ফাঁহিয়াই চাব পাৰিব।

৪.৩ প্ৰাচীন অসমৰ অনুশাসন

উত্তৰ ভাৰতৰ অন্যান্য প্ৰান্তৰ নিচিনাকৈ প্ৰাচীন অসম বা কামৰূপৰ ৰজাসকলে সংস্কৃত ভাষাকে ৰজাঘৰীয়া ভাষাকৈ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। প্ৰাচীন কামৰূপৰ বৰ্মন, শালস্তম্ভ, পালবংশীয় ৰজাসকলে ৰাজকীয় কাম কাজত সংস্কৃত ভাষাই ব্যৱহাৰ কৰিছিল। ৰাজকীয় অভিলেখসমূহৰ লগতে বিভিন্ন ভূমিদান সম্পৰ্কীয় ফলি, অনুশাসনবোৰো সংস্কৃত ভাষাতেই ৰচনা কৰিছিল। শ্লোক আৰু গদ্য মিশ্ৰিত এই লেখাসমূহ অসমীয়া ভাষা অধ্যয়নৰ এক আপুৰুগীয়া সম্পদ। ছন্দ, অলংকাৰ, চিত্ৰকল্প আদিৰে সমৃদ্ধ প্ৰধানত ৰজাসকলৰ প্ৰশস্তিমূলক বিষয়েৰে ৰচিত এই লিখনিসমূহ কাব্য প্ৰতিভাৰো নিদৰ্শন। এই লেখাসমূহত ৰজাঘৰীয়া বংশাৱলী, ৰচয়িতাৰ পৰিচয়, শাসনসমূহৰ প্ৰস্তুতকৰ্তা, আখৰকটীয়াৰ নাম, ভূমিদান দিয়া ব্ৰাহ্মণসকলৰ নাম আৰু সৰ্বিশেষ পৰিচয়, দান কৰা ভূমিৰ পৰিমাণ আৰু অৱস্থান আদিৰ বিৱৰণ সন্নিৱিষ্ট কৰা আছে।

খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ শতিকাৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় দ্বাদশ শতিকাৰ ভিতৰত খোদিত হোৱা আৰু বৰ্তমানে প্ৰাপ্ত প্ৰাচীন কামৰূপৰ প্ৰধান অনুশাসনসমূহ তলত দিয়া ধৰণৰ —

নগাজৰী-খনিকৰ গাঁও প্ৰস্তৰ খণ্ডলিপি	খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ / ৫ম শতিকা
সুৰেন্দ্ৰ বাৰ্মাৰ উমাচল শিলালিপি	খ্ৰীষ্টীয় ৫ম শতিকা
ভূতিবৰ্মাৰ বৰগংগা শিলালেখ	খ্ৰীষ্টীয় ৬ ঠ শতিকা
ভাস্কৰ বৰ্মাৰ নিঠনপুৰ তাম্ৰশাসন	খ্ৰীষ্টীয় ৭ ম শতিকা
দেওঁপানীৰ শংকৰ-নাৰায়ণ মূৰ্তিৰ লেখ	খ্ৰীষ্টীয় ৮ ম শতিকা
দেওঁপানীৰ হৰিহৰ মূৰ্তিৰ লেখ	খ্ৰীষ্টীয় ৮ ম শতিকা
হৰ্জৰবৰ্মাৰ তেজপুৰ শিলালেখ	খ্ৰীষ্টীয় ৯ ম শতিকা
হৰ্জৰবৰ্মাৰ হায়ুংথল তামৰ ফলি	খ্ৰীষ্টীয় ৯ ম শতিকা
বনমালৰ তেজপুৰ তামৰ ফলি	খ্ৰীষ্টীয় ৯ ম শতিকা
বনমালৰ পৰ্বতীয়া তামৰ ফলি	খ্ৰীষ্টীয় ৯ ম শতিকা
তৃতীয় বলবৰ্মাৰ উত্তৰ বৰবিল তামৰ ফলি	খ্ৰীষ্টীয় ৯ ম শতিকা

তৃতীয় বলবৰ্মাৰ নগাঁও তামৰ ফলি	খ্ৰীষ্টীয় ৯ ম শতিকা
তৃতীয় বলবৰ্মাৰ উলুবাৰী তামৰ ফলি	খ্ৰীষ্টীয় ৯ ম শতিকা
ৰত্নপালৰ শূৱালকুছি তামৰ ফলি	খ্ৰীষ্টীয় ১১ শ শতিকা
ৰত্নপালৰ গুৱাহাটী তামৰ ফলি	খ্ৰীষ্টীয় ১১ শ শতিকা
ইন্দ্ৰপালৰ গুৱাহাটী তামৰ ফলি	খ্ৰীষ্টীয় ১১ শ শতিকা
ইন্দ্ৰপালৰ শূৱালকুচি তামৰ ফলি	খ্ৰীষ্টীয় ১১ শ শতিকা
গোপালবৰ্মাৰ গছতল তামৰ ফলি	খ্ৰীষ্টীয় ১১ শ শতিকা
ধৰ্মপালৰ খনামুখ তামৰ ফলি	খ্ৰীষ্টীয় ১২ শ শতিকা
ধৰ্মপালৰ শুভংকৰ পাটক তামৰ ফলি	খ্ৰীষ্টীয় ১২ শ শতিকা
ধৰ্মপালৰ পুষ্পভদ্রা তামৰ ফলি	খ্ৰীষ্টীয় ১২ শ শতিকা
বৈদ্যদেৱৰ কমৌলি তামৰ ফলি	খ্ৰীষ্টীয় ১২ শ শতিকা
বল্লভদেৱৰ অসম ফলি	খ্ৰীষ্টীয় ১২ শ শতিকা
সমুদ্ৰপালৰ আমবাৰী শিলালেখ	খ্ৰীষ্টীয় ১৩ শ শতিকা

আত্মমূল্যায়ণ প্ৰশ্ন

প্ৰাচীন কামৰূপৰ অনুশাসনবোৰৰ বিষয়বস্তু কি আছিল? (৩০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক।)

.....

.....

.....

8.8 অনুশাসন (শাসনাৱলী) আৰু অসমীয়া ভাষাৰ জন্ম-যন্ত্ৰণা

পূৰ্বতে কৈ অহা হৈছে যে, প্ৰাচীন কামৰূপৰ শাসনাৱলীৰ ভাষা আছিল সংস্কৃত। কিন্তু শাসনসমূহৰ ভাষা নিৰীক্ষণ কৰিলে দেখা যায় যে, এইবোৰ ভাষা মূলত সংস্কৃত যদিও এই ভাষাৰ মাজতে অনাসংস্কৃত ৰূপ কেতবোৰো দেখিবলৈ পোৱা যায়। বিভিন্ন পণ্ডিতে এই ৰূপবোৰকে অসমীয়া ভাষাৰ আদি শব্দ বুলি ক'ব খোজে। এই ৰূপবোৰে সংস্কৃতৰ ব্যাকৰণৰ নিয়ম মানি চলা নাই অৰ্থাৎ অশুদ্ধ ৰূপ। ৰজা আৰু ব্ৰাহ্মণ ভিন্ন অন্যান্য মানুহৰ নাম, ৰাজ প্ৰদত্ত ভূমিত সীমাত থকা ঠাইৰ নাম, পুখুৰী, নৈ, গছ-গছনি

আদিৰ নামো এই শাসনবোৰত সন্নিবিষ্ট আছে। অৰ্থাৎ সংস্কৃত ভাষাৰ লগত এইবোৰৰ সম্পৰ্ক নাই। ভাষাবিদ সুকুমাৰ সেনৰ মতে — ‘তামৰ ফলি আৰু শিলালেখসমূহৰ সংস্কৃত ভাষাৰ মাজত পোৱা সংস্কৃত ভিন্ন এই ৰূপবোৰে বজাঘৰীয়া ভাষা সংস্কৃতৰ সমান্তৰালভাৱে জনসাধাৰণৰ মাজতো একপ্ৰকাৰৰ স্থানীয় প্ৰাকৃত ভাষাৰ প্ৰচলনেৰে ইংগিত দিয়ে’।

সুকুমাৰ সেনৰ কথাযাৰি অৱশ্যে ঐতিহাসিক সমলে সমৰ্থন কৰে। কামৰূপৰ প্ৰখ্যাত ৰজা কুমাৰ ভাস্কৰবৰ্মাৰ ৰাজত্বকালত চীনা পৰিব্ৰাজক হিউৱেন চাং কামৰূপলৈ আহিছিল। তেওঁ তেওঁৰ ভ্ৰমণটোকাত লিখিছিল — ‘তেওঁলোকৰ ভাষা (কামৰূপৰ মানুহৰ) মধ্যভাৰতৰ (মগধ অঞ্চলৰ) ভাষাতকৈ বেলেগ।’ চীনা পৰিব্ৰাজকৰ এই মন্তব্যৰ পৰাই খ্ৰীষ্টীয় সপ্তম শতিকামানৰ পৰাই যে অসমীয়া ভাষাই সুকীয়া ৰূপ পৰিগ্ৰহণ কৰিছিল তাক অনুমান কৰিব পাৰি।

ভালেমান পণ্ডিতে অসমীয়া ভাষাৰ উৎপত্তি মাগধী প্ৰাকৃতৰ পৰা হোৱা বুলি মানি ল’ব নোখোজে। তেওঁলোকৰ মতে, মাগধী বা অন্যান্য প্ৰাকৃতৰ সমান্তৰালভাৱে পুৰণি কামৰূপত স্থানীয়ভাৱে এটা প্ৰাকৃতৰ জন্ম হৈছিল আৰু সময়ত এই প্ৰাকৃতৰ পৰাই অসমীয়া ভাষাৰ সৃষ্টি হয়। তেওঁলোকে এই প্ৰাকৃতক ‘কামৰূপী প্ৰাকৃত’ বুলি নামাকৰণ কৰে। শাসনাৱলীত প্ৰাপ্ত অনা-সংস্কৃত ৰূপ আৰু হিউৱেন চাঙৰ মন্তব্যই এই প্ৰাকৃতকে সমৰ্থন জনায়।

আত্মমূল্যায়ণ প্ৰশ্ন

আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্যভাষাসমূহৰ উত্থান আৰু বিকাশত কোনটো আভ্যন্তৰীণ কাৰক অধিক ক্ৰিয়াশীল আছিল? (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

৪.৫ কামৰূপী প্ৰাকৃতৰ ধাৰণা

প্ৰাচীন কামৰূপত বৰ্মণ, শালস্তম্ভ, পালবংশীয় ৰজাসকলে ৰাজত্ব কৰিছিল। এই ৰাজবংশৰ ৰজাসকলে বিভিন্ন সময়ত মঠ-মন্দিৰ অথবা ব্ৰাহ্মণসকলক ভূমিদান কৰিছিল। এই কাৰ্যত দানপত্ৰ হিচাপে তেওঁলোকে কিছুমান শিলালেখ বা তাম্ৰলেখ খোদিত কৰাইছিল। এই লেখাসমূহত ৰজাঘৰীয়া বংশাৱলী, ৰচয়িতাৰ পৰিচয়, শাসনসমূহৰ প্ৰস্তুতকৰ্তা, আখৰকটীয়াৰ নাম, ভূমিদান দিয়া ব্ৰাহ্মণসকলৰ নাম আৰু সবিশেষ পৰিচয়, দান কৰা ভূমিৰ পৰিমাণ আৰু অৱস্থান আদিৰ বিৱৰণ সন্নিবিষ্ট কৰিছিল। এই লেখাৱলীৰ

ভাষা আছিল সংস্কৃত। সংস্কৃত ভাষাৰ মাজত সংস্কৃত ব্যাকৰণবহিৰ্ভূত ৰূপ তথা থলুৱা দেশজ শব্দ কিছুমানৰ ৰূপ পোৱা গৈছে। এই ভাষাৰূপবোৰৰ ভিত্তিতে প্ৰাচীন কামৰূপত এটা থলুৱা প্ৰাকৃত ভাষাৰ প্ৰচল আছিল বুলি অনুমান কৰা হৈছে। সেই প্ৰাকৃত ভাষাক ‘কামৰূপী প্ৰাকৃত’ নামেৰে অভিহিত কৰা হৈছে। প্ৰাচীন কামৰূপত প্ৰচলিত এই থলুৱা প্ৰাকৃত ভাষাটোৰ কথা সৰ্বপ্ৰথম উল্লেখ কৰিছিল বেণীমাধৱ বৰুৱাই। বৰুৱাৰ এই মতক ডিম্বেশ্বৰ নেওগ, বিশ্বেশ্বৰ হাজৰিকা প্ৰভৃতি ভাষাতাত্ত্বিকসকলে সমৰ্থন জনায়। এই ‘কামৰূপী প্ৰাকৃত’ৰ পৰাই বিৱৰ্তনৰ মাজেৰে অসমীয়া ভাষাৰ উদ্ভৱ হোৱা বুলি ধাৰণা কৰা হৈছে।

‘কামৰূপী প্ৰাকৃত’ৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ সম্পৰ্কে বেণীমাধৱ বৰুৱাৰ যি ধাৰণা আছিল পৰৱৰ্তী ডিম্বেশ্বৰ নেওগ, বিশ্বেশ্বৰ হাজৰিকা প্ৰভৃতি ভাষাতাত্ত্বিকসকলৰ ধাৰণা তাতকৈ কিছু পৃথক আছিল। ডিম্বেশ্বৰ নেওগৰ মতে, বৈদিক আৰু উত্তৰবৈদিক শব্দাৱলীৰ লগত বহুতো অসমীয়া শব্দৰ সাদৃশ্য থকালৈ চাই কামৰূপত প্ৰচলিত প্ৰাচীন ভাৰতীয় উপভাষাটো, বৈদিক আৰু উত্তৰবৈদিক শব্দাৱলী য’ৰপৰা উদ্ভূত হৈছিল সেই ভাষাটোৰ সমকালীন আৰু সদৃশ আছিল। কালিৰাম মেধিৰ মতে, অসমৰ কলিতাসকলেই ভাৰতবৰ্ষত প্ৰাচীনতম আৰ্য অধিবাসী। কালিৰাম মেধিয়ে আগবঢ়োৱা মত সমৰ্থন কৰি নেওগে মন্তব্য কৰিছে যে, আৰ্যসকলৰ এটা ফৈদ অসমলৈ আহে আৰু কলিতাসকলেই সেই ফৈদটোৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছে। ভাষাবিদ বিশ্বেশ্বৰ হাজৰিকাৰ মন্তব্য এই ক্ষেত্ৰত প্ৰনিধানযোগ্য। তেওঁৰ মতে, প্ৰাচীন প্ৰাগজ্যোতিষলৈ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব পঞ্চম শতিকাত অহা আৰ্যসকলে প্ৰাচ্য অশোকীয় প্ৰাকৃত ভাষাৰ প্ৰাচীনতৰ মধ্যকালীন ভাৰতীয়-আৰ্যভাষা এটা কৈছিল। এই মধ্যকালীন আৰ্যভাষাটোৰপৰা খ্ৰীষ্ট জন্মৰ আগতে প্ৰাগজ্যোতিষ প্ৰাকৃতৰ উদ্ভৱ হয়। খ্ৰীষ্টাব্দৰ আৰম্ভণিৰ লগে লগে প্ৰাগজ্যোতিষ প্ৰাকৃতৰ ধ্বনি পৰিৱৰ্তন ঘটি কামৰূপী প্ৰাকৃত হয়। একেদৰে কালিৰাম মেধি আৰু দেৱানন্দ ভৰালিয়েও অসমীয়া ভাষাত প্ৰাপ্ত প্ৰাকৃত-বৈদিক আৰু বৈদিক উপাদানৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। ইয়াৰ সম্ভাৱ্য আধাৰতে খ্ৰীষ্টপূৰ্বতেই অসমত আৰ্য সভ্যতাই বিস্তাৰ লাভ কৰাৰ সম্ভাৱনা দাঙি ধৰিছে। কিন্তু এই আৰ্য সভ্যতাৰ অস্তিত্ব নৃতাত্ত্বিক, ভাষাতাত্ত্বিক তথা ঐতিহাসিকভাৱে নিৰ্ভৰযোগ্য প্ৰামাণিক তথ্যপাতিৰে প্ৰমাণিত হোৱা নাই। ফলত এই সিদ্ধান্তৰ লগত জড়িত ‘কামৰূপী প্ৰাকৃত’ৰ অস্তিত্বও সন্দেহান হোৱাৰ অৱকাশ আছে।

ভাষাবিদ ৰমেশ পাঠকৰ মতে, ‘পণ্ডিতসকলে সুকীয়া প্ৰাকৃতৰ যিবোৰ লক্ষণ দাঙি ধৰি কামৰূপী প্ৰাকৃত নামেৰে অভিহিত কৰিছে, সেইবোৰৰ বেছিভাগেই শৌৰসেনীৰ লগত মিলে। ..... প্ৰাকৃত ব্যাকৰণবোৰত কামৰূপী প্ৰাকৃতৰ উল্লেখ নাই। ..... কামৰূপী প্ৰাকৃতৰ ধ্বনিগত আৰু ৰূপগত বৈশিষ্ট্য আমি তথ্যৰ ভিত্তিত যুক্তিসহকাৰে প্ৰতিষ্ঠা কৰিব নোৱাৰালৈকে পণ্ডিতসমাজৰ স্বীকৃতি আদায় কৰিব নোৱাৰিম।’ পাঠকৰ

যুক্তি অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি যদিও প্ৰাক্-আহোমকালীন কামৰূপীয় লেখাৰলীত প্ৰাপ্ত সংস্কৃতভিন্ন ৰূপসমূহৰ লগত প্ৰত্ন-অসমীয়া ভাষাৰ সম্পৰ্ক অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। এই লেখাসমূহত সংস্কৃতৰ পৰিচ্ছন্ন ৰূপৰ মাজতে সোমাই থকা সংস্কৃত ভিন্ন উপাদানবোৰে তৎকালীন কামৰূপত ৰজাঘৰীয়া আৰু সাহিত্যিক ভাষাৰূপে গৃহীত সংস্কৃতৰ সমান্তৰালভাৱেই জনসাধাৰণৰ মাজত প্ৰচলিত স্থানীয় গঢ়ৰ ভাষা এটাৰ ক্ৰমবিবৰ্তনৰ আভাস দাঙি ধৰে, যাক ‘আৰ্যমূলীয় কামৰূপী লোকভাষা’ আখ্যা দিব পাৰি। “প্ৰাকৃতজনানাং ভাষা প্ৰাকৃতম্” — এই অৰ্থত, কামৰূপৰ জনসাধাৰণৰ ব্যৱহৃত ভাষা হিচাপে আৰ্যভাষাৰ উপাদান প্ৰধান এই ভাষাটোক ‘কামৰূপী প্ৰাকৃত’ আখ্যা দিব পাৰি। (সুবাসনা মহন্ত, উদ্ভৱকালীন অসমীয়া ভাষা, পৃ. ১৮)।

<p>আত্মমূল্যায়ণ প্ৰশ্ন</p> <p>কামৰূপী প্ৰাকৃতকলৈ কিয় বিতৰ্কৰ সৃষ্টি হৈছে? (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p>

৪.৬ অনুশাসনৰ ভাষা

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা এই কথাটো প্ৰতীয়মান হ’ল যে, খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰপৰা ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ শেহলৈকে এই সময়ছোৱাৰ প্ৰাচীন কামৰূপৰ লেখাৰলীৰ ভাষা নিশ্চিতভাৱে সংস্কৃত আছিল। কিন্তু এই সংস্কৃতৰ মাজতেই কেতবোৰ সংস্কৃতভিন্ন বৈশিষ্ট্য বা প্ৰয়োগ দেখিবলৈ পোৱা গৈছে। সেই সময়ৰ কামৰূপত ৰজাঘৰীয়া আৰু সাহিত্যিক ভাষাৰূপে সংস্কৃত ভাষাই আছিল স্বীকৃত ভাষা। সংস্কৃত ভাষাৰ সমান্তৰালভাৱেই জনসাধাৰণৰ মাজত সম্ভৱতঃ এটা স্থানীয় গঢ়ৰ ভাষাৰ প্ৰচলন আছিল। সংস্কৃত ভাষাৰ মাজত পোৱা সংস্কৃতভিন্ন বৈশিষ্ট্য বা ভাষাৰূপে এই কথাৰ প্ৰমাণ কৰে। প্ৰাচীন কামৰূপীয় এই লেখাসমূহৰ ভাষাত সংস্কৃতৰ লগতে সন্নিবিষ্ট হোৱা সংস্কৃতভিন্ন বিভিন্ন ধৰণৰ ৰূপবোৰৰ থলুৱা উপভাষাৰ প্ৰভাৱে পৰিণতি।

বৰ্মণবংশীয় ৰজাসকলৰ ৰাজত্বকালতে ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকাত ভাৰতীয়কৰণৰ প্ৰক্ৰিয়া আৰম্ভ হয়। পৰৱৰ্তী সময়ত এই অঞ্চললৈ ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন প্ৰান্তৰ পৰা বিভিন্ন সময়ত ভিন ভিন প্ৰাকৃত-ভাষাভাষী লোকৰ আগমন হ’বলৈ ধৰিলে। সম্ভৱতঃ সেই লোকসকলৰ ভিন ভিন কথিত প্ৰাকৃত ভাষাৰ লগতে থলুৱা লোকসকলৰ মাজত প্ৰচলিত কথিত ভাষাৰ উপাদানৰ সংমিশ্ৰিত এটি উপভাষা গঢ় উঠিছিল। প্ৰাচীন কামৰূপীয়

শাসনাৱলীত পোৱা সংস্কৃতভিন্ন এই ৰূপবোৰে এই কথিত উপভাষাটোৰ চানেকি দাঙি ধৰে। অনুশাসন তৈয়াৰ আৰু খোদিত কৰাৰ সময়তে লিপিকাৰসকলৰ ওপৰত হয়তো সমকালীন জনসাধাৰণে ব্যৱহাৰ কৰা এই কথিত ভাষাৰূপটোৰ প্ৰভাৱ পৰিছিল।

পূৰ্বতে আলোচনা কৰি অহা হৈছে যে, প্ৰাচীন কামৰূপত খ্ৰীঃ ষষ্ঠ-সপ্তম শতিকাৰ পৰা দ্বাদশ শতিকালৈ ৰাজত্ব কৰা বৰ্মন, শালস্তম্ভ আদিকে ধৰি পাল বংশীয় হিন্দু ৰজাসকলৰ তালৰ ফলিৰ ভাষাই অসমীয়া ভাষাৰ ৰূপটো স্পষ্ট কৰি তুলিবলৈ সক্ষম হয়। এই তামৰ ফলিবোৰত অসমৰ কিছুমান ঠাইৰ নাম, অসমীয়া কিছুমান গছ-গছনিৰ নাম, মানুহৰ নাম, অসমীয়া আন শব্দ আৰু অসমীয়া ভাষাৰ বৈশিষ্ট্য সূচক ধ্বনিতাত্ত্বিক আৰু ৰূপতাত্ত্বিক নিদৰ্শন কিছুমান সংৰক্ষিত হৈ অসমত সুকীয়া প্ৰাকৃত এটাই গঢ় লৈছিল বুলি ধাৰণা এটা দিয়ে। বেণীমাধৱ বৰুৱা, ডিম্বেশ্বৰ নেওগ, কালিৰাম মেধি, দেৱানন্দ ভৰালি, কনকলাল বৰুৱা আদি পণ্ডিতসকলে ইয়াক ‘কামৰূপী প্ৰাকৃত’ নামেৰে অভিহিত কৰিছে আৰু ইয়াৰ পৰাই অসমীয়া ভাষাৰ উৎপত্তি হৈছে বুলি তেওঁলোকে মত পোষণ কৰিছে। কিন্তু সকলো ভাষাবিদে এই কথা মানি লব নোখোজে। যিহেতু তামৰ ফলি বিলাকৰ ভাষা আছিল মূলতঃ সংস্কৃত। লিপিকাৰৰ হাত বাগৰি নাইবা সেই সময়ত প্ৰচলিত মাগধী প্ৰাকৃতকে সামান্য বিকৃত কৰি এই বিলাক লিপিবদ্ধ কৰা হৈছিল আৰু এই মাগধী প্ৰাকৃতৰ সামান্য বিকৃত ৰূপটোকে তেওঁলোকে সম্ভৱতঃ ‘কামৰূপী প্ৰাকৃত’ বুলি সাব্যস্ত কৰিছে। বিভিন্ন পণ্ডিতে অনুশাসনৰ ভাষাৰ বৈশিষ্ট্য আৰু নিদৰ্শন সম্পৰ্কে বিভিন্ন ধৰণে ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। ভাষাবিদ উপেন্দ্ৰনাথ গোস্বামীয়ে তেখেতৰ ‘অসমীয়া ভাষাৰ উদ্ভৱ, সমৃদ্ধি আৰু বিকাশ’ নামৰ গ্ৰন্থখনত দাঙি ধৰা বৈশিষ্ট্যসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ’ল—

(১) মানুহৰ নাম বুজোৱা শব্দ —

অনি, চনি, সনি, কালিয়া, কৈৰভৰ্ত, অবধিঃ, পুণ্ডো ইত্যাদি।

(২) ঠাইৰ নাম বুজোৱা শব্দ —

দক্ষিণপাট মাক্খিয়ান, হাটপ্লেস্বৰ, পগুৰী।

(৩) গছ-গছনিৰ নাম বুজোৱা শব্দ —

ওড়িঅম্ম (উৰিআম), সুৰ্গদাৰু (সোণাৰু), কন্টাফল (কঁঠাল), কন্টাৰক্কাড় (বৰুড় ‘বগৰী’)। কশিম্ব (কালিম্বলা ‘কুঁহিমলা), ৰাৰি, জটি (জৰী), পাকটী (পাকৰী), জাটলী বহু আল, (ওঁ টেঙা, বহু > ওঁ), হিজল, পাৰলি (ফুল), ডুম্বৰী (ডিমৰু) জিংগনী (জিংগিনী)।

(৪) পুখুৰী আৰু নৈৰ নাম বুজোৱা শব্দ —

সোৰাডি (পুখুৰী), চম্যালা (জান), জৌগল্ল (নদী), সিংগাডি (নদী)।

(৫) অন্যান্য শব্দ —

জাণ (জান), জোল (জোল), ডোব্ভি (ডুবি), ডোল, নাক (নাক), ভিঠি (ভেটি),
মুঙা (মুঢ়া), বেক (বেঁকা), অম্ব, আম্ব (আম), কন্টা (কাম), কটা, কাঁটা (মান্য
অসমীয়া কাঁইট), কুঁৱা (কুঁৱা)।

(৬) ধ্বনিমূলক নিদৰ্শন :

(ক) স্বৰ ধ্বনিৰ হ্রস্ব-দীৰ্ঘ ৰূপৰ পাৰ্থক্যহীনতা :

ময়ূৰ > ময়ুৰ, ঈশ্বৰ > ইশ্বৰ, স্বামী > স্বামি (ভাস্কৰবৰ্মা),
স্থলী > স্থলি (ৰত্নপাল),
দুকূল > দুকুল (ৰত্নপাল), সুকৰি > সুকৰী (ইন্দ্ৰপাল), কামৰূপ > কামৰূপ
(ধৰ্মপাল)।

(খ) স্বৰ-সমীভৱন :

পুষ্কৰিণী > পুষ্কিৰিণী (ভাস্কৰবৰ্মা, ইন্দ্ৰপাল, ধৰ্মপাল)

(গ) ব্যঞ্জন সমীভৱন :

প্ৰদুন্ন > প্ৰদ্যুন্ন; কৰ্ণসূৰণ > কল্পসূৰণ; ক্ষেত্ৰ > ক্ষেও (ভাস্কৰবৰ্মা);
সৰ্বা > সৰ্ব (ইন্দ্ৰপাল) সৰ্বান > সৰ্বন্ (ধৰ্মপাল)

(ঘ) 'ৱ' আৰু 'ব' 'য' আৰু 'জ' 'ড়' আৰু 'ৰ' 'শ', 'ষ', 'স' ৰ এটাৰ ঠাইত

আনটো প্ৰয়োগ :

বীৰ্য্য > বীজজ (ইন্দ্ৰপাল); যোগেশ্বৰ > জাগেশ্বৰ (ভাস্কৰবৰ্মা),
যজুৰ্বেদী > যযুৰ্বেদী (ইন্দ্ৰপাল); ত্ৰীড়ৎ > ত্ৰীৰৎ (বনমাল);
শনি > সনি, সকল > শকল (ইন্দ্ৰপাল),
আসক্তি > আশক্তি, নিষেৰিত > নিসেৰিত (ৰত্নপাল),
মাখেশু > মাখেসু (ধৰ্মপাল)

(ঙ) 'ক্ষ' ৰ 'খ' ৰূপত ব্যৱহাৰ :

ক্ষিতিমথ > খিমথ (ৰত্নপাল)

(চ) 'ঔ' ধ্বনিৰ ঠাইত 'ও' ধ্বনিৰ ব্যৱহাৰ :

ধাতৈশ্বৰ > ধোতৈশ্বৰ, কৌথিকো > কোথিকো (ভাস্কৰবৰ্মা)

(ছ) 'ম' ৰ ঠাইত 'ন' আৰু 'ল' ৰ ঠাইত 'ন' :

যৌৱনম > যৌৱনন্ (বলবৰ্মা)
মণ্ডলং > মণ্ডনং (হৰ্জৰবৰ্মা)

- (জ) 'হ' ৰ ঠাইত 'ঘ' :
সিংহাসন > সিংঘাসন (বলবৰ্মা)
- (ঝ) যুক্ত ব্যঞ্জনৰ লোপ :
কুটিম > কুটিম, তন্ত্ৰ > তন্ত (ইন্দ্ৰপাল)
ইথ > ইথ (ৰত্নপাল)
- (ঞ) স্বৰভক্তিৰ সহায়ত যুক্ত ব্যঞ্জন বিভাজন :
শ্ৰী > সিৰি (ইন্দ্ৰপাল)
- (ট) অল্পপ্ৰাণ ধ্বনিৰ ঠাইত মহাপ্ৰাণ ধ্বনি :
প্ৰান্ত প্ৰান্ঠ (ৰত্নপাল);
হস্তি > হস্তি (ধৰ্মপাল)।
- (ঠ) মূৰ্ধন্য ধ্বনিৰ ঠাইত দন্ত ধ্বনি :
বিষ্ণু > বিষ্ণু (ৰত্নপাল)।

(৭) **ৰূপতাত্ত্বিক নিদৰ্শন** : কামৰূপী প্ৰাকৃতত ৰূপতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য তেনে ধৰণে পোৱা নাযায়; অৱশ্যে সপ্তম শতিকাৰ ভাস্কৰবৰ্মাৰ তামৰ ফলিৰ 'কালিয়া' শব্দই অসমীয়া শব্দ গঠনত তদ্বিত 'আ' আৰু বনমালাৰ (নৱম শতিকা) তামৰ ফলিত পোৱা 'কুৱা' শব্দই স্বাৰ্থিক 'আ' প্ৰত্যয়ৰ ব্যৱহাৰৰ সাক্ষ্য বহন কৰে। এই 'কালিয়া' শব্দটোতে অসমীয়া ভাষাৰ ৰূপতাত্ত্বিক প্ৰথম নিদৰ্শন ৰক্ষিত হৈছে। এইবোৰৰ উপৰি অসমীয়া বহুতো শব্দৰ বিকাশৰ ধাৰা দেখুওৱাত তামৰ ফলিৰ ভাষাই যথেষ্ট ৰূপে সহায় কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে—

সং. ৰক্ৰ > ৰেক্ৰ (তামৰ ফলি ১২শ) > বেকা > বেঁকা;

সং. আম্ৰ > আম্ৰ (তামৰ ফলি ৯-১০শ) আম;

সং. কন্টক ফল > কন্টা ফল (তামৰ ফলি ১১শ) > কন্টাল > কঠাল > কঁঠাল;

সং. নক্ৰ > নাক্ৰ (তামৰ ফলি ৯ শ) > নাক;

সং. উডুম্বৰ > ডুম্বৰী (তামৰ ফলি ৭ শ) > ডুম্বৰ > ডিম্বৰ।

আত্মমূল্যায়ণ প্ৰশ্ন

অনুশাসনৰ ভাষাৰ বৈশিষ্ট্যই আধুনিক অসমীয়া ভাষাৰ কোনবোৰ বৈশিষ্ট্যক সমৰ্থন দিয়ে ? (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

8.৭ সাৰাংশ (Summing up)

খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ শতিকাৰ পৰা খৃষ্টীয় দ্বাদশ শতিকাৰ ভিতৰত পুৰণি কামৰূপৰ বজাসকলে খোদিত কৰা অনুশাসনসমূহত সংস্কৃত ভাষা ব্যৱহাৰ হৈছিল যদিও লেখাৰ মাজত অনা-সংস্কৃত ৰূপ কেতবোৰ পোৱা গৈছিল। পণ্ডিতসকলে ইয়াকে কামৰূপী প্ৰাকৃতৰ নিদৰ্শন বুলি কৈছে। এই ভাষাৰূপ প্ৰধানত স্থানীয় কথিত ৰূপৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত বুলি কোৱা হৈছে। এই অনুশাসনসমূহৰ ভাষাই উদ্ভৱকালীন অসমীয়া ভাষাৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। শিলালেখ আৰু তামৰ ফলিৰ উপৰি সেই সময়ছোৱাত নিৰ্মিত কেইটামান শিলামূৰ্ত্তিৰ লগত খোদিত সংস্কৃত শ্লোক-পদ্যৰ মাজতো এনে ভাষাৰ ৰূপ পোৱা যায়। এই অনুশাসনসমূহৰ ভাষাই অসমীয়া ভাষাৰ ৰূপটো স্পষ্ট কৰি তুলিবলৈ সক্ষম হয় আৰু অসমত এটা সুকীয়া প্ৰাকৃত গঢ় লোৱাৰ ধাৰণা দিয়ে।

8.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Question)

- ১) অনুশাসন মানে কি? অসমত প্ৰাপ্ত অনুশাসনসমূহৰ নামোল্লেখ কৰা।
- ২) অনুশাসনসমূহৰ বিষয়বস্তু কি? ইয়াৰ ভাষাই আমাক কি ধাৰণা দিয়ে?
- ৩) কামৰূপী প্ৰাকৃত মানে কি? ইয়াৰ ধাৰণা কোনে দিছিল?
- ৪) তামৰ ফলি আৰু শিলালেখ বা শিলৰ ফলি মানে কি? অসমত কি কি তামৰ ফলি আৰু শিলৰ ফলি পোৱা গৈছে?
- ৫) শিলালেখ আৰু তামৰফলিৰ ভাষা সম্পৰ্কত এটি টোকা প্ৰস্তুত কৰক।
- ৬) পুৰণি কামৰূপৰ অনুশাসনৰ ভাষা আৰু অসমীয়া ভাষাৰ সম্পৰ্ক বিচাৰ কৰক।

8.৯ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Reading)

মহন্ত, সুবাসনা	: উদ্ভৱকালীন অসমীয়া ভাষা, বনলতা, গুৱাহাটী, ২০০৩
ভৰালি, দেৱানন্দ	: অসমীয়া ভাষাৰ মৌলিক বিচাৰ আৰু সাহিত্যৰ চানেকি, লয়াৰ্ছ বুকষ্টল, গুৱাহাটী (৩য়), ১৯৯৩
মেধি, কালিৰাম	: অসমীয়া ব্যাকৰণ আৰু ভাষাতত্ত্ব, অসম প্ৰকাশন পৰিষদ, ১৯৭৮
হাজৰিকা, বিশ্বেশ্বৰ	: অসমীয়া ভাষাৰ উৎপত্তি আৰু ক্ৰমবিকাশ, জাতীয় সাহিত্য প্ৰকাশ, গুৱাহাটী, ১৯৮৮
গোস্বামী, উপেন্দ্ৰনাথ	: অসমীয়া ভাষাৰ উদ্ভৱ, সমৃদ্ধি আৰু বিকাশ, বৰুৱা এজেণ্টি, গুৱাহাটী, ১৯৯১
ভট্টাচাৰ্য, পদ্মনাথ	: 'কামৰূপ শাসনাবলী', বংপুৰ সাহিত্য পৰিষদ, সন ১৩৩৮ সাল।

পঞ্চম বিভাগ
চৰ্যাগীত বা চৰ্যাপদ

বিভাগৰ গঠন :

- ৫.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৫.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৫.৩ চৰ্যাপদ বা চৰ্যাগীত
- ৫.৪ চৰ্যাপদৰ ৰচনা পদ্ধতি
- ৫.৫ চৰ্যাপদৰ ৰচকসকল
- ৫.৬ চৰ্যাপদৰ বিষয়বস্তু
- ৫.৭ চৰ্যা শব্দৰ আঁতিগুৰি
- ৫.৮ চৰ্যাপদ আৰু অসমীয়া ভাষা
- ৫.৯ চৰ্যাপদৰ ভাষা
- ৫.১০ চৰ্যাগীত আৰু দেহবিচাৰৰ গীত
- ৫.১১ চৰ্যাগীত আৰু বৰগীত
- ৫.১২ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৫.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৫.১৪ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Reading)

৫.১ ভূমিকা (Introduction)

পূৰ্বৱৰ্তী বিভাগটিত অসমত প্ৰাপ্ত অনুসাসনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। এই বিভাগটিত চৰ্যাপদৰ বিষয়ে বিস্তৃতভাৱে আলোচনা দাঙি ধৰা হ'ব।

অসমীয়া সাহিত্যৰ ইতিহাস প্ৰায় হাজাৰ বছৰৰ পুৰণি। আমি যদিও প্ৰাক-শঙ্কৰী যুগৰ কবিসকলৰ আগতে অসমীয়া ভাষাত ৰচিত সাহিত্যৰ ধাৰাবাহিক নিদৰ্শন নাপাওঁ, তথাপিও চৰ্যাগীতৰ আৱিষ্কাৰে আমাক এই সম্পৰ্কে নতুনকৈ চিন্তা কৰিবলৈ বাধ্য কৰায়।

মহামহোপাধ্যায় হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰীয়ে নেপাল ৰাজদৰবাৰৰ গ্ৰন্থাগাৰৰ পৰা চৰ্যাচৰ্যা বিনিশ্চয় গ্ৰন্থখনি আন তিনিখন গ্ৰন্থৰে সৈতে উদ্ধাৰ কৰি আনি 'হাজাৰ বছৰৰ পুৰাণ বাঙ্গলা ভাষায় বৌধগান ও দোহা' নামেৰে বঙ্গীয় সাহিত্য পৰিষদৰ পৰা প্ৰকাশ কৰি উলিয়ায়। ইয়াৰ পিছতেই চৰ্যাগীত সম্পৰ্কে পণ্ডিতসকলৰ মাজত বিস্তৃত চৰ্চা হ'বলৈ ধৰে।

'চৰ্যা' হ'ল ছন্দোবদ্ধ নাতি-দীৰ্ঘ ৰচনা। ভাৱেই চৰ্যাৰ প্ৰাণ। এনে পদ বৰ্ণনামূলক নাইবা তত্ত্বমূলকো হ'ব পাৰে। আধ্যাত্মজনিত অৰ্থ, পদান্ত মিল আৰু দুই চৰণ, দ্বিতীয় অৰ্থতো সেই একে লক্ষণ— ইয়াকে বোলা হয় 'চৰ্যা'। 'মানসোল্লাস' গ্ৰন্থৰ মতে—

‘অৰ্থস্বাধ্যাত্মিকঃ প্ৰাসঃ পাদদ্বিতয় শোভনম।

উত্তৰাৰ্দ্ধে ভৱদেৱং চৰ্যাচাতু নিগদ্যতে।।’

চৰ্যাগীতসমূহ প্ৰত্ন-অসমীয়া ভাষাৰ প্ৰথম সাহিত্যিক নিদৰ্শন। চৰ্যাগীতৰ পুথিখনৰ আচল নাম ‘চৰ্যাগীতিকা’। ‘চৰ্যা’ শব্দৰ অৰ্থ আচৰণীয় আৰু ‘অচৰ্য’ৰ অৰ্থ অনাচৰণীয়। চৰ্যাসমূহৰ ধৰ্ম সন্মুখীয় আচৰণীয় আৰু অনাচৰণীয় উভয়বিধ বিষয়ৰ নিদৰ্শ আছে বাবেই ইয়াক ‘চৰ্যাচৰ্যবিনিশ্চয়’ বোলা হৈছে। অৱশ্যে, এই গীতসমূহক অসমীয়া ভাষাৰ লগতে বাংলা, হিন্দী, মৈথিলী, উৰিয়া আদি ভাষাৰ ইতিহাসকাৰসকলেও নিজস্ব ভাষা-সাহিত্যৰ প্ৰাচীন নিদৰ্শন হিচাপে দাবী জনাইছে। কিন্তু, সূক্ষ্মভাৱে পৰ্যালোচনা কৰি চালে প্ৰত্ন-অসমীয়া ভাষাৰ সৈতেহে ইয়াৰ অধিক আত্মীয়তা পৰিলক্ষিত হয়।

৫.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়নৰ অন্তত আপোনালোকে-

- অসমীয়া ভাষাৰ প্ৰত্ন-ৰূপ সম্পৰ্কে আপোনালোকে এটি আভাস লাভ কৰাৰ লগতে অসমীয়া ভাষাৰ ক্ৰমবিকাশৰ ইতিহাস যে হাজাৰ বছৰৰ পুৰণি, সেই বিষয়ে অৱগত হ’ব পাৰিব,
- অসমীয়া ভাষাৰ ক্ৰমবিকাশৰ ইতিহাসৰ সৈতে অন্যান্য ভাষাসমূহৰো যে অঙ্গাঙ্গী সম্পৰ্ক আছে, সেই প্ৰসঙ্গত চৰ্যাগীত সম্পৰ্কত বিভিন্ন বিদ্বৎমণ্ডলীয়ে আগবঢ়োৱা মতামত আৰু যুক্তিসমূহৰ বিষয়ে এটি ধাৰণা লাভ কৰিব পাৰিব,
- সাহিত্য যিহেতু সমাজৰ দাপোণ, গতিকে চৰ্যাগীতৰ যোগেদি দশম-দ্বাদশ শতিকাৰ অসমৰ সমাজ জীৱনৰ স্বৰূপ উপলব্ধি কৰাত এই গীতসমূহে আমাক কেনেদৰে সহায় কৰে, তাক বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব,
- অসমীয়া গীতি-সাহিত্যৰ পৰম্পৰাত লিখিত গীত তথা কবিতাৰ নিদৰ্শন আৰু আধ্যাত্মিক গীত হিচাপে পৰৱৰ্তী গীতি-সাহিত্যৰ আঙ্গিক আৰু বিষয়বস্তুৰ তুলনা কৰি অসমীয়া গীতি-সাহিত্য সম্পৰ্কে জ্ঞাত হ’ব পাৰিব,
- চৰ্যাগীতৰ অন্তৰ্নিহিত সৌন্দৰ্য বিচাৰ কৰিব পাৰিব।

৫.৩ চৰ্যাপদ বা চৰ্যাগীত

উত্তৰকালীন অসমীয়া ভাষাৰ প্ৰথম সাহিত্যিক নিদৰ্শন চৰ্যাপদ বা চৰ্যাগীতবোৰ তাত্ত্বিক সহজযানী বৌদ্ধসকলৰ ধৰ্ম সাধনৰ গীত। ১৯০৭ চনত বঙলা পণ্ডিত মহামহোপধ্যায় হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰীয়ে ‘এছিয়াটিক ছোছাইটি’ৰ কাৰণে পুথি-সংগ্ৰহৰ কামত নেপাললৈ গৈ নেপালৰ জাতীয় অভিলেখালয়ত সংৰক্ষিত হৈ থকা চৰ্যাগীতৰ পুথি এখন সংগ্ৰহ কৰি ‘চৰ্যাচৰ্যবিনিশ্চয়’ নাম দি আৰু এইখনৰ লগতে সৰ্বোজবজ্জ

কৃষ্ণচাৰ্যৰ ‘দোহাকোষ’ আৰু ‘ভাৱাৰ্ণৱ’ একেলগে সম্পাদনা কৰি ‘হাজাৰ বছৰৰ পুৰাণ বাঙ্গালা ভাষায় বৌদ্ধগান ও দোহা’ বুলি ১৯১৬ চনত বঙ্গীয় সাহিত্য পৰিষদৰপৰা প্ৰকাশ কৰে। চৰ্যাগীতবোৰ ‘চৰ্যাচৰ্যবিশিষ্টচয়’ৰ অন্তৰ্গত। এইখন এখন বৃত্তি বা টীকা— টীকাকাৰৰ নাম মুনিদত্ত। মূল গ্ৰন্থখনিৰ নাম ‘চৰ্যাগীতি কোষ’। ইয়াত তেইশজন কবিৰ ৫০ টা গীত আছে। কালক্ৰমত ইয়াৰো চাৰে-তিনিটা গীত লুপ্ত হৈছে। এয়া এখন তালপাতত লিখা পুথি। হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰীয়ে গানবোৰক বৌদ্ধ কীৰ্তন, বৌদ্ধ সংকীৰ্তন বুলি অভিহিত কৰিছে; চৰ্যাপদ নামটিও তেৱেঁই দিছে। টীকাকাৰ মুনিদত্তই গীত, পদ আৰু বেছিভাগ ঠাইত ‘চৰ্যা’ বুলি উল্লেখ কৰিছে। ‘চৰ্যা’ শব্দটি এটি পাৰিভাষিক শব্দ; ইয়াৰ অন্তৰ্নিহিত তাৎপৰ্য হ’ল সহজয়ান ধৰ্মত পালন কৰিবলগীয়া বা আচৰণ কৰিবলগীয়া নীতিকথা।

৫.৪ চৰ্যাপদৰ ৰচনা পদ্ধতি

চৰ্যাসমূহ সাধাৰতে দহশৰীয়া। কোনো কোনো চৰ্যাত চৈধ্যটা (১০, ২৮, ৫০ নং চৰ্যা), বাৰটা (২১, ২২ নং চৰ্যা), উনৈশটা (৩৯ নং চৰ্যা) আৰু ছটা (২৩ নং চৰ্যা) শাৰীও দেখা যায়। মাত্ৰাবৃত্ত ছন্দত ৰচিত চৰ্যাপদবোৰ অস্ত্যানুপ্ৰাসযুক্ত। সুৰ লগাই গাবৰ কাৰণে ৰচিত চৰ্যাপদবোৰ বৰগীতৰ দৰে ৰাগ প্ৰধান। ইয়াত মুঠতে ২১ বিধ ৰাগৰ ব্যৱহাৰ আছে আৰু তাৰ ভিতৰত পটমঞ্জৰী ৰাগৰ ব্যৱহাৰ আটাইতকৈ বেছি; বৰগীততো চৰ্যাত ব্যৱহৃত পটমঞ্জৰী আৰু বৰাডী ৰাগৰ বিশেষ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। বৰগীতৰ দৰে চৰ্যাপদবোৰ শেষৰ ফালে ৰচকৰ ভণিতা আছে আৰু প্ৰতিটো গীতৰ দুশাৰী, তিনিশাৰী বা চাৰি শাৰীৰ মুৰে মুৰে ধ্ৰুং বা ধ্ৰুৱ নিৰ্দেশ কৰা হৈছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

চৰ্যাপদৰ ৰচনা পদ্ধতি কেনেকুৱা ধৰণৰ? (৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

৫.৫ চৰ্যাপদৰ ৰচকসকল

চৰ্যাপদবোৰৰ ৰচনাকাল অষ্টম শতিকাৰ পৰা দ্বাদশ শতিকা বুলি সিদ্ধান্ত কৰা হৈছে। সেই হিচাপে ইয়াৰ কবিসকলো সেই সময়ছোৱাৰে হ’ব। চৰ্যাৰ কবিসকল হ’লঃ ভূসুকপাদ, কাহুপাদ, সৰহপাদ, কুঙ্কৰীপাদ, লুইপাদ, শবৰপাদ, শান্তিপাদ, বিৰুঅপাদ, চাৰ্টিল্লপাদ, কামলিপাদ, ডোম্বীপাদ, মহীধৰপাদ, বীণাপাদ, গুঞ্জৰীপাদ, ভাদেপাদ,

আজদেরপাদ, দাৰিকপাদ, কঙ্কনপাদ, তাড়কপাদ, জয়নন্দীপাদ, ধানপাদ আৰু তন্ত্ৰীপাদ। এই চৰ্যাৰচকসকল মহাযানী বৌদ্ধতান্ত্ৰিক চৌৰাশী সিদ্ধৰ অন্তৰ্গত। চৰ্যাৰচকসকলৰ আত্ম পৰিচয় আৰু বংশ পৰিচয় পোৱা নাযায়। তেওঁলোকৰ জন্মস্থানো অজ্ঞাত। কোনো কোনো সমালোচকে সৌৰাষ্ট্ৰ, কপিলাবাস্ত, নালন্দা, গৌড়, বঙ্গালদেশ, উজ্জয়িনী, শ্ৰাৱস্তী আৰু কামৰূপত ক্ৰমে কাহ্ন, ভুসুকপাদ, কুক্কৰীপাদ, আজদের, বীণা, জয়নন্দী, তন্ত্ৰী, ভাদে আৰু লুইপাদ-সৰহপাদ-মীননাথক সংস্থাপন কৰিব খোজে।

৫.৬ চৰ্যাপদৰ বিষয়বস্তু

‘চৰ্যাগীতিকাষ’ তেইশজন সিদ্ধাচাৰ্যৰ দ্বাৰা ৰচিত মুঠ পঞ্চাশটি গীতৰ সংকলন। অৱশ্যে ইয়াৰে ৪৬^১/_২ টা গীতহে সম্পূৰ্ণ অক্ষত অৱস্থাত উদ্ধাৰ হৈছে। গীতসমূহৰ ভিতৰত তেৰটি কাহ্নপাদৰ, আঠটি ভুসুকপাদৰ, তিনিটি কুক্কৰীপাদৰ, দুটিকৈ যথাক্ৰমে লুইপাদ, শাস্তিপাদ, আৰু শবৰপাদৰ আৰু অন্যান্য গীতিকাৰৰ একোটিকৈ গীত সংকলিত হৈছে। ইয়াৰ ভিতৰত কাহ্নপাদ বা কৃষ্ণাচাৰ্যই একাধিক গীতৰ ৰচক।

চৰ্যাগীতসমূহ সন্ধ্যাভাষাত ৰচিত বুলি কোৱা হয়। হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰীয়ে চৰ্যাগীতৰ ভাষাক সন্ধ্যাভাষা বুলিছে। ‘সন্ধ্যাভাষা মানে আলো-আঁধাৰি ভাষা, কতক আলো, কতক অন্ধকাৰ, খানিক বুজা যায়, খানিক বুজা যায় না।’ সন্ধিয়াৰ আধা আলো-আধা অন্ধকাৰৰ বহস্যঘনতাই চৰ্যাগীতসমূহ আৱৰি আছে বাবেই ইয়াৰ ভাষাক সন্ধ্যাভাষা বোলা হৈছে।

চৰ্যাগীতত গুৰুবাদ স্বীকৃত হৈছে। চৰ্যাত যি গুট-গোপন সাধন-প্ৰণালীৰ নিৰ্দেশ দিয়া হৈছে সেয়া সম্পূৰ্ণ গুৰুমুখগম্য। গুৰুৰ অবিহনে এনে সাধন প্ৰণালীত সিদ্ধি লাভ কৰিব নোৱাৰি। একাধিক চৰ্যাত সাধনাত সিদ্ধিলাভৰ বাবে গুৰুৰ অপৰিহাৰ্যতাৰ কথা স্বীকাৰ কৰা হৈছে। মুঠতে, গীতসমূহত ইয়াৰ অভিধা অৰ্থৰ বাহিৰেও যি অভিপ্ৰেত অৰ্থ থাকে, সেয়া গুৰুৰ কৃপা অবিহনে বুজাটো সম্ভৱ নহয়।

অধিকাংশ চৰ্যাতেই দাৰ্শনিক তত্ত্বকথা বিবৃত হৈছে। কোনো কোনো চৰ্যাত জন্ম-মৃত্যুৰ বন্ধনৰ পৰা হাত সাৰি সহজানন্দ লাভ কৰিবৰ বাবে যোগ সাধনাৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ কথা কোৱা হৈছে। যোগৰ দ্বাৰা কায়সিদ্ধি নকৰিলে সহজাৱস্থাত উপনীত হ’ব নোৱাৰি।

চৰ্যাগীতত সুখময় আৰু ক্ষয়হীন জীৱন যাপনৰ বাবে দেহকেন্দ্ৰিক সাধনাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হৈছে। যোগশাস্ত্ৰৰ মতে ক্ষণভংগৰ মানৱ দেহক ক্ষয়হীন যোগদেহলৈ পৰিৱৰ্তন কৰিবলৈ হ’লে যোগাগ্নিৰ দ্বাৰা দেহমনৰ মায়াক দধ কৰিব লাগিব। ২ নং চৰ্যাত কুম্ভক যোগৰ জৰিয়তে সহজানন্দ লাভৰ কথা কোৱা হৈছে। কুম্ভক হৈছে প্ৰাণায়ামৰ এটা প্ৰকাৰ।

চৰ্যাগীতত যোগ সাধনাৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় বিভিন্ন নাড়ীৰ উল্লেখ পোৱা যায়। এনে নাড়ীৰ ভিতৰত ইড়া, পিঙ্গলা আৰু সুষমা নাড়ীৰ গুৰুত্ব অধিক। চৰ্যাগীতত বিভিন্ন প্ৰসঙ্গত এই তিনিবিধ নাড়ীৰ উল্লেখ কৰিছে। সন্ধ্যাভাষাত ৰচিত হোৱা বাবে গীতসমূহত ইড়া-পিঙ্গলাক বুজাবলৈ যথাক্ৰমে আলি-কালি, ধমন-চমন, চন্দ্ৰ-সূৰ্য, গঙ্গা-যমুনা, কাম-দাহিন ইত্যাদি পাৰিভাষিক শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰিছে। গীতসমূহত নানা ধৰণৰ উপমা, প্ৰতীক আৰু চিত্ৰকল্পৰ মাধ্যমেৰে ইড়া আৰু পিঙ্গলা নাড়ীৰ সৈতে মানৱ দেহৰ অবিচ্ছিন্ন সংযোগৰ কথা উল্লেখ কৰি চৰ্যাৰ গভীৰ তত্ত্বলোকত প্ৰবেশৰ প্ৰয়াস কৰা হৈছে।

চৰ্যাগীতত ঠায়ে ঠায়ে যোগিনী, নৈৰাত্মা-দেৱী, চণ্ডালী, ভোম্বী, শাবৰী, নৈৰমণি প্ৰভৃতি স্ত্ৰী-শক্তিৰ সৈতে সাধক যোগীৰ মিলন দেখুওৱা হৈছে। অৱশ্যে যোগসাধনাৰ ক্ষেত্ৰত এইবোৰ প্ৰতীকী ব্যঞ্জনাৰ বাহিৰে আন একো নহয়।

চৰ্যাত যি সহজ সাধনাৰ কথা উল্লেখ কৰা হৈছে, সেয়া সহজাত বৃত্তি নাইবা ইন্দ্ৰিয়বৃত্তিৰ পৰা লাভ কৰা ক্লেশমুক্তিৰ সাধনা। বিষয়ৰ বন্ধনৰ পৰা মুক্ত হ'ব নোৱাৰিলে সহজাৱস্থা অৰ্থাৎ মহাসুখলাভ সম্ভৱ নহয়। চৰ্যাগীতৰ টীকাতো এই কথা স্পষ্টভাৱে কোৱা হৈছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

চৰ্যাপদৰ ভাষাক কিয় সন্ধ্যাভাষা বুলি কোৱা হয়? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

৫.৭ চৰ্যা শব্দৰ আঁতিগুৰি

‘চৰ্যা’ এটা পাৰিভাষিক শব্দ। তান্ত্ৰিক বৌদ্ধধৰ্মৰ বহু শাস্ত্ৰত ‘চৰ্যা’ শব্দৰ উল্লেখ পোৱা যায়। তিব্বতী ভাষাত চৰ্যা কথাটি সংস্কৃত ‘আচাৰ’ কথাটিৰ সমাৰ্থক। তান্ত্ৰিক বৌদ্ধসকলৰ প্ৰামাণিক গ্ৰন্থ ‘হে বজ্ৰতন্ত্ৰ’ত তন্ত্ৰক পাঁচ ভাগত ভাগ কৰা হৈছে। সেয়া হ’ল— ত্ৰিণ্যা, চৰ্যা, যোগ, যোগোত্তৰ আৰু যোগনিৰুত্তৰ। ‘চৰ্যা’ শব্দটিয়ে কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত গানকো বুজায়। ইয়াত চৰ্যা শব্দই সহজযান ধৰ্মৰ সাধন সম্পৰ্কীয় বিশেষ আধ্যাত্মিক গীতক সূচাইছে। গীতসমূহ অষ্টমৰ পৰা দ্বাদশ শতিকাৰ ভিতৰত ৰচিত আৰু ইয়াত ঘাইকৈ পূৰ্ণ ভাৱতৰ তদানীন্তন ধৰ্ম আৰু সংস্কৃতিৰ পৰিচয় পোৱা যায়।

৫.৮ চৰ্যাপদ আৰু অসমীয়া ভাষা

বিশিষ্ট প্ৰত্নতাত্ত্বিক কনকলাল বৰুৱাই চৰ্যাপদ কেইবাগৰাকীও গীতিকাৰ প্ৰাচীন কামৰূপৰ লোক বুলি উল্লেখ কৰিছে। তেওঁলোক হ'ল— মীননাথ, মচ্ছিন্দ্ৰনাথ বা মৎস্যেন্দ্ৰনাথ, সৰহপাদ, নাগাৰ্জুন, ঢেণ্টনপাদ, গোৰক্ষপাদ, কাহুপাদ, ডোম্বীপাদ, ডুমুকুপাদ, শান্তিপাদ, শবৰপাদ, মহীধৰপাদ ইত্যাদি। ডঃ বাণীকান্ত কাকতিয়ে চৰ্যাপদৰ ভাষাৰ সৈতে প্ৰাচীন আৰু আধুনিক অসমীয়া ভাষাৰ ধ্বনিতত্ত্ব, ৰূপতত্ত্ব আৰু শব্দসম্ভাৰৰ গভীৰ সাদৃশ্য লক্ষ্য কৰি মন্তব্য কৰিছে এনেদৰে—

"Certain phonological and morphological peculiarities registered in the Buddha dohas have come down in an unbroken continuity through early to modern Assamese..... Modern Assamese in certain respects shows a closer approximation to the forms and idioms preserved in the dohas." (Assamese : Its Formation and Development)

পৰৱৰ্তী কালৰ ভালেমান ভাষাবিদে চৰ্যাপদৰ ভাষা নিৰপেক্ষভাৱে বিচাৰ কৰি অসমীয়া তথা প্ৰাচীন কামৰূপৰ ভাষাৰ সৈতে ইয়াৰ গভীৰ সাদৃশ্য থকা বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

কি কি কাৰণত চৰ্যাপদক অসমীয়া ভাষাৰ সম্পদ বুলি গণ্য কৰা হয়? (৩০
টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

৫.৯ চৰ্যাপদৰ ভাষা

ঐতিহাসিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা চৰ্যাপদৰ ভাষা হৈছে পূৰ্বী অপভ্ৰংশৰ শেষ স্তৰৰ ভাষা পূৰ্বী অৱহট্ট। ই অপভ্ৰংশতকৈও সৰলীকৃত এটি ভাষা। কিন্তু সহজীয়া সাধকসকলৰ গুপ্ত সাধনতত্ত্ব নিহিত থকা এই চৰ্যাপদবোৰৰ ভাষাক বহুসময় কৰি তুলিছে ইয়াত ব্যৱহৃত বিভিন্ন পাৰিভাষিক শব্দ আৰু নানান উপমা-ৰূপক আদিয়ে। সেয়েহে চৰ্যাপদৰ ভাষাক 'সন্ধ্যাভাষা' বোলা হৈছে। হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰীৰ মতে ইয়াৰ ভাষা "আলো আঁধাৰি ভাষা, কতক আলো কতক অন্ধকাৰ, খানিক বুঝা যায়, খানিক বুঝা যায় না।" টীকাকাৰ মুনিদত্তইও চৰ্যাপদৰ গূঢ়তত্ত্ব ব্যাখ্যা কৰোঁতে প্ৰসঙ্গ অনুযায়ী 'সন্ধ্যাসংকেত', 'সন্ধ্যাবচন' আৰু 'সন্ধ্যা' এনে শব্দৰদ্বাৰা বিষয়বস্তুৰ গূঢ়াৰ্থ দাঙি

ধৰিছে। পশুৰ পবিত্ৰতা, সাধন প্ৰণালীৰ গোপনীয়তা আৰু গূহ্যত্বৰ গুৰুত্ব ৰক্ষা কৰাটো সন্ধ্যাভাষাৰ বিশেষত্ব। সেয়েহে চৰ্যাত সৰ্বসাধাৰণে সহজে বুলি নোপোৱা বিভিন্ন পাৰিভাষিক শব্দ, সাধাৰণ শব্দ, ধ্ৰুপদ, ব্যাজস্ততি, উৎপ্ৰেক্ষা, উপমা আৰু ৰূপক অলংকাৰৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। চৰ্যাৰ ভাষা পৰীক্ষা কৰিলে দুই ধৰণৰ ভাষা ইয়াত পৰিদৃষ্ট হয় : সাধনতত্ত্বৰ গূঢ়াৰ্থ বুজাবলৈ ব্যৱহৃত সন্ধ্যা ভাষা বা সাংকেতিক ভাষা আৰু চৰ্যাপদকালীন জনসাধাৰণৰ মুখৰ কথিত ভাষা। মনকৰিবলগীয়া, যে এই কথ্য ভাষাটো আছিল ঘাইকৈ সুবিশাল প্ৰাচীন কামৰূপ, গৌড়দেশ, মগধ আৰু উৎকল— এই সমগ্ৰ উত্তৰ-পূৱ ভাৰতৰ এটি উমৈহতীয়া কথ্য ভাষা। সেয়েহে চৰ্যাৰ ভাষাত এই কেউটা অঞ্চলৰ ভাষিক বৈশিষ্ট্য মিহলি হৈ আছে। ফলত এই কেউটা অঞ্চলৰ ভাষিক গোষ্ঠীয়ে চৰ্যাপদবোৰক নিজৰ নিজৰ বুলি দাবী কৰে।

মনকৰিবলগীয়া কথা যে, চৰ্যাপদবোৰ অসমীয়া, বঙলা, উৰিয়া, ভোজপুৰী, মগহী আৰু মৈথিলী এই কেউটা মগধীয় ভাষাই স্বতন্ত্ৰ ৰূপ লোৱাৰ ঠিক পূৰ্বৱৰ্তী স্তৰৰ ৰচনা। সেই হিচাপে ইয়াৰ ভাষা পূৰ্বী অৱস্থা— যিটো কেউটা মগধীয় ভাষাৰে মূল উৎস। সেয়েহে চৰ্যাপদবোৰত কেউটা মগধীয় ভাষাৰ ভাষিক বৈশিষ্ট্য সংমিশ্ৰিত হৈ আছে।

চৰ্যাপদৰ ৰচক তেইশ গৰাকী সিদ্ধাচাৰ্য। সমালোচকসকলৰ মতে, এওঁলোক ঘাইকৈ পুৰণি কামৰূপ, বঙ্গদেশ, উৰিয়া আৰু বিহাৰৰ লোক। সিদ্ধাচাৰ্যসকলে সহজীয়া সাধনতত্ত্ব প্ৰতীকি ভাষাৰে প্ৰকাশ কৰিবলৈ যাওঁতে কৃষিভিত্তিক পূৱ ভাৰতীয় সমাজখনৰ পৰা ভালেমান উপমা, ৰূপক, প্ৰতীক আদি গ্ৰহণ কৰি এই গীতবোৰত ব্যৱহাৰ কৰিছে, ফলত এই বহুসময় গীতবোৰৰ মাজত পূৱ ভাৰতীয় সমাজখনৰ ভালেমান খণ্ডিত ৰূপ উজ্জ্বলি আছে।

অনুষ্ঠুভ, পাদাকুলক, পয়াৰ আদি বিভিন্ন মাত্ৰাবৃত্ত ছন্দত ৰচিত চৰ্যাপদবোৰ প্ৰত্ন অসমীয়া গীতি সাহিত্যৰ প্ৰথম নিদৰ্শন। তান্ত্ৰিক বৌদ্ধধৰ্মৰ সহজীয়া মতবাদ বহন কৰা চৰ্যাবোৰৰ কিছুমানত পঞ্চস্কন্ধ, দশ ইন্দ্ৰিয়, চিত্ত-বুদ্ধি-মন, জীৱ-দেহ আদিৰ তত্ত্ব দাঙি ধৰা হৈছে। পৰৱৰ্তী কালৰ অসমীয়া দেহ-বিচাৰৰ গীতত এনেবোৰ চৰ্যাপদৰ প্ৰভাৱ মন কৰিবলগীয়া। চৰ্যাপদবোৰ ৰাগভিত্তিক। উদ্ভৱকালীন অসমীয়া ভাষাৰ দ্বিতীয় নিদৰ্শন শ্ৰীকৃষ্ণকীৰ্তন আৰু তাৰো পৰৱৰ্তী কালৰ বৰগীতত ৰাগৰ ব্যৱহাৰে চৰ্যাপদৰ প্ৰভাৱলৈকে আঙুলিয়াব। মুঠতে অসমীয়া ভাষাৰ উদ্ভৱৰ কালছোৱাৰ ভাষা আৰু গীতি সাহিত্যৰ এটা সম্যক ধাৰণা চৰ্যাপদবোৰে বহন কৰিছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

চৰ্যাপদৰ ভাষাই অসমীয়া ভাষাৰ কোনটো সময়ক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে? (২০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....

৫.১০ চৰ্যাগীত আৰু দেহবিচাৰৰ গীত

চৰ্যাগীতসমূহ সহজযানী সম্প্ৰদায়ৰ ধৰ্ম সাধনাৰ গীত। আনহাতে দেহবিচাৰৰ গীতসমূহ ধৰ্ম-নিৰপেক্ষ গীত। দেহবিচাৰৰ গীতত কোনো বিশেষ ধৰ্মমতৰ পৰিৱৰ্তে সহজযান, শৈৱ, বৈষ্ণৱ ইত্যাদি বিভিন্ন ধৰ্মৰ দাৰ্শনিক তত্ত্ব অন্তৰ্ভুক্ত হৈ আছে। ভালেমান গীতত চৰ্যাপদৰ পৰোক্ষ প্ৰভাৱ অনুভূত হয়।

চৰ্যাৰ অনুরূপ দেহবিচাৰৰ গীততো চৈধ্য ব্ৰহ্মাণ্ড, চৈধ্য বৈকুণ্ঠ, তিনি ভূৱন, ছয় ৰিপু, চৌবিশ তত্ত্ব, গুৰু ভজন, সৃষ্টি ৰহস্য, মায়া বন্ধন, আদিৰ কথা বিভিন্ন উপমা, ৰূপক আদিৰ যোগেদি সংকেতেৰে প্ৰকাশ কৰিছে। সেইফালৰ পৰা গীতসমূহ সহজীয়া সাধনতত্ত্বৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়ি উঠা বুলিব পাৰি। উদাহৰণস্বৰূপে তলত এটি নিদৰ্শন দাঙি ধৰা হ'ল :

‘অন্মো ন জানহঁ এচিস্ত জোই।
জাম মৰণ ভৱ কইসণ হোই॥
জইসো জাম মৰণ বি তইসো।
জীৱন্তে মসলেঁ নাহি বিশেষো॥’

(চৰ্যা— সৰহপাদ), চৰ্যা নং : ২২

‘আমি মূঢ়মতি প্ৰভু অসাধক যোগী।
জনম মৰণ পক্ষী কোনে ফুৰে ভ্ৰমি॥
যেমন জনম ভাই তেমন মৰণ।
দুয়োটিৰে নাহি কোনো বিভেদ কাৰণ॥’

(—দেহবিচাৰৰ গীত)

৫.১১ চৰ্যাগীত আৰু বৰগীত

চৰ্যাগীত আৰু বৰগীত দুয়োবিধ মূলতঃ আধ্যাত্মিক সঙ্গীত। অসমীয়া গীতসাহিত্যলৈ বৰগীতৰ বিশিষ্ট অৱদানৰ কথা দোহৰাৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই। অৱশ্যে ভাব আৰু ভাষাত নতুনত্ব থাকিলেও ইয়াৰ সাংস্কৃতিক আধাৰ খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ শতিকাৰে পৰাই পৰিপুষ্ট। মনকৰিবলগীয়া যে বৰগীতত উল্লেখ কৰা সৰহ সংখ্যক ৰাগেই প্ৰাচীন কামৰূপীয় গীত-পদত বিদ্যমান। বিশেষকৈ চৰ্যাগীতত, বৰগীতত উল্লেখ কৰা ভালেমান ৰাগ পোৱা যায়। যেনে —

চৰ্যাৰ ৰাগ— পটমঞ্জৰী, ভৈৰৱী, ধনশ্ৰী, কামোদ, গুঞ্জৰী, বৰাডী, শবৰী, মল্লাৰী, মালশী, গউড় ইত্যাদি।

বৰগীতৰ ৰাগ— কামোদ, কেদাৰ, কৌ, গৌৰী, ধনশ্ৰী, বৰাডী, বসন্ত, মল্লাৰ, ৰামগিৰি, ভাটিয়ালী, শ্ৰীগান্ধাৰ, সুহাই, ভূপালী, বেলোৱাৰ, সিন্ধুৰা, নাট-মল্লাৰ,

কানাড়া, কল্যাণ, শ্ৰী, মাছৰ, শ্যাম, তুৰ-বসন্ত, আশোৰাৰী, অহিৰ, ললিত, মাউৰ ইত্যাদি।

শংকৰদেৱৰ সমসাময়িক কবি দুৰ্গাবৰ আৰু পীতাম্বৰৰ গীততো চৰ্যাগীতৰ ৰাগ পোৱা যায়।

দুৰ্গাবৰ— বৰাড়ী, পটমঞ্জৰী, গুঞ্জৰী, ধনশ্ৰী ইত্যাদি।

পীতাম্বৰ— গুঞ্জৰী, ধনশ্ৰী, পটমঞ্জৰী, বৰাড়ী, ভৈৰৱী আৰু মল্লাৰ।

দুই-এটি চৰ্যাৰ বিষয়বস্তু আৰু তত্ত্বৰ সৈতেও বৰগীতৰ সাদৃশ্য দেখা যায়।

বৰগীত—

এ ভব গহন বন অতি মোহ পাশে ছন্ন

তাহে হামু হৰিণা বেড়াই।

ফন্দিলো মায়াৰ পাশে কাল ব্যাধে ধায়া মাসে

কাম-ক্ৰোধ কুত্তা খেদি খাই।।

হৰাইলো চেতন হৰি নাজানো কিমতে তৰি

গুণিতে দগধ ভেলি জীৱ।

লোভ মোহ দুয়ো বাঘ সততে নছাড়ে লাগ

ৰাখু ৰাখু ৰাখু সদাশিৱ।।

(শংকৰদেৱ)

গীতটিৰ লগত সাদৃশ্য থকা চৰ্যাটি হ'ল ভূসুকপদৰ নিম্নোক্ত চৰ্যাটি :

‘কাহেৰি ঘিনি মেলি অচহ কীস।

বেটিল ডাক-পঢ়া চৌদিস।।

অপনা মাংসে হৰিণা বৈৰী।

খনহ নছাড়া ভূসুক অহেৰি।।

তিণ ন চুপই হৰিণা পিবই ন পানী।

হৰিণা হৰিণিৰ নিলঅ নজানী।।’ ইত্যাদি।

দাৰিকপাদৰ ৩৪ নং চৰ্যাৰ ধৰ্ম-চৰ্চাৰ পথ আৰু তত্ত্বকথাৰ সৈতে শংকৰদেৱৰ আন এটি বৰগীতৰ কিছু সাদৃশ্য দেখা যায়। দাৰিকপাদে চৰ্যাটিত কৈছে যে নিৰ্বাণ লাভৰ অৰ্থে তন্ত্ৰ-মন্ত্ৰ, যাগ-যজ্ঞ আচৰণ কৰা মিছা; তাৰ পৰিৱৰ্তে সহজযানী পন্থাহে অধিক সুফল প্ৰদায়ক —

কিস্তো মস্তে কিস্তো তস্তে কিস্তোৰে ৰানবখনে।

অপইঠান মহাসুহলীলোঁ দুলখ পৰম নিবাণেঁ।।

দুঃখে সুখে একু কৰিআ ভুঞ্জই ইন্দী জানী।

স্বপৰাপৰ ন চেবই দাৰিক সঅলানুত্তৰ মানী।।

শংকৰদেৱেও বৰগীতটিত কৈছে—

তিৰিথ বৰত তপ জপ যাগ যোগ যুগুতি।

মন্ত্ৰ পৰম ধৰম কৰম কৰত নাই মুকুতি।।

মাতৃ পিতৃ পতানি তনয় জনয় সব মৰণা।

চাৰু ধন্থ মানস অন্ধ ধৰতু হৰি চৰণা।।

কৃষ্ণ কিঙ্কৰ শঙ্কৰ কহ বিচুৰি বিথায় কামা।

ৰামা চৰণে লেহ শৰণ জপ গোবিন্দক নামা।। ইত্যাদি।

অৱশ্যে চৰ্যা আৰু বৰগীতৰ অন্তৰ্নিহিত ধৰ্ম ভিন ভিন হোৱা কাৰণে তত্ত্বমূলক সাদৃশ্য থাকিলেও ইয়াৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয় সুকীয়া। চৰ্যাত ব্যৱহৃত ভালেমান শব্দ বৰগীততো হুবহুৰূপত প্ৰয়োগ কৰা হৈছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

চৰ্যাগীত, বৰগীত আৰু দেহবিচাৰৰ গীতৰ মাজত দাৰ্শনিক সম্পৰ্ক কি?
(৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

৫.১২ সাৰাংশ (Summing Up)

অসমীয়া সাহিত্যৰ ইতিহাস প্ৰায় হাজাৰ বছৰৰ পুৰণি। চৰ্যাগীতৰ যোগেদিয়েই অসমীয়া লিখিত সাহিত্যৰ পৰম্পৰা আৰম্ভ হৈছে আৰু এই গীতসমূহ খ্ৰীষ্টীয় অষ্টমৰ পৰা দ্বাদশ শতিকাৰ ভিতৰত ৰচিত বুলি ইতিমধ্যে পণ্ডিতসকলে মত আগবঢ়াইছে।

চৰ্যাসমূহ ছন্দোবদ্ধ আধ্যাত্মিক গীত আৰু এইবোৰ সহজীয়া পন্থাৰ ধৰ্ম-সাধনাৰ গীত। এই গীতসমূহত ধৰ্ম সন্মন্ধীয় আচৰণীয় আৰু অনাচৰণীয় উভয় বিষয়ৰ নিৰ্দেশ আছে বাবেই ইয়াক 'চৰ্যাচৰ্যবিনিশ্চয়' বোলা হৈছে। আচলতে পুথিখনৰ নাম 'চৰ্যাগীতিকাষ'। পৰৱৰ্তী অসমীয়া গীতি-সাহিত্যত চৰ্যাৰ প্ৰভাৱ প্ৰচুৰ পৰিমাণে লক্ষ্য কৰা যায়। এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত আমি তলৰ দিশকেইটা অনুধাৱন কৰিব পাৰোঁ-

ক) চৰ্যাগীতসমূহ প্ৰত্ন অসমীয়া ভাষাৰ প্ৰথম সাহিত্যিক নিদৰ্শন।

খ) চৰ্যাগীতৰ পুথিখনৰ আচল নাম 'চৰ্যাগীতিকাষ'।

গ) চৰ্যাগীতসমূহ তেইশজন সিদ্ধাচাৰ্যৰ দ্বাৰা ৰচিত মুঠ পঞ্চাশটি (প্ৰাপ্ত ৪৬^১/_২ টি) গীতৰ সংকলন।

ঘ) চৰ্যাগীতসমূহ সন্ধ্যাভাষাত ৰচিত। হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰীয়ে ইয়াৰ ভাষাক 'সন্ধ্যাভাষা' আখ্যা দিছে।

ঙ) চৰ্যাত সাধন তত্ত্বৰ বাবে গুৰুৰ প্ৰয়োজনীয়তা স্বীকাৰ কৰা হৈছে।

চ) চৰ্যাত তন্ত্ৰ, যোগ, সহজীয়া ইত্যাদি বিবিধ মাৰ্গৰ কথা প্ৰতীক, উপমা, ৰূপক আদিৰ যোগেদি ব্যাখ্যা কৰা হৈছে।

ছ) চৰ্যাগীতত সুখময় আৰু ক্ষয়হীন জীৱন-যাপনৰ বাবে দেহ-কেন্দ্ৰিক সাধনাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হৈছে।

৫.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) চৰ্যাগীতৰ ভাষাক কিয় 'সন্ধ্যাভাষা' আখ্যা দিয়া হৈছে? যুক্তিসহ আলোচনা কৰা।
- ২) চৰ্যাগীতত অসমীয়া ভাষাৰ বৈশিষ্ট্য কেনেদৰে প্ৰকাশ পাইছে লিখা।
- ৩) চৰ্যাগীতত ধৰ্মীয় সাধনতত্ত্বৰ কথা কেনেদৰে ব্যাখ্যা কৰা হৈছে লিখা।
- ৪) চৰ্যাগীতৰ সাহিত্যিক সৌন্দৰ্য বিচাৰ কৰা।
- ৫) চৰ্যাগীতৰ সৈতে দেহবিচাৰগীতৰ সাদৃশ্য বিচাৰ কৰা।
- ৬) পৰৱৰ্তী অসমীয়া গীতি-সাহিত্যত চৰ্যাগীতৰ প্ৰভাৱ কেনেদৰে পৰিছে নিদৰ্শনসহ আলোচনা কৰা।

৫.১৪ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Reading)

- ডঃ পৰীক্ষিত হাজৰিকা : চৰ্যাপদ
তাৰাপদ মুখোপাধ্যায় : চৰ্যাগীতি
ডঃ সুকুমাৰ সেন : চৰ্যাগীতি পদাৱলী
ডঃ প্ৰবোধ চন্দ্ৰ বাগচী : বৌদ্ধধৰ্ম ও সাহিত্য
ডঃ শশিভূষণ দাশগুপ্ত : বৌদ্ধধৰ্ম ও চৰ্যাগীতি
হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰী : বৌদ্ধগান ও দোহা
ডঃ বাণীকান্ত কাকতি : পুৰণি কামৰূপৰ ধৰ্মৰ ধাৰা
ডঃ মহেশ্বৰ নেওগ : অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা
K. L. Barua : Early History of Kamrupa

* * *